

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ 4

«ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ СОЦІОЛОГІЇ. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ» для студентів 2 курсу історичного факультету (заочна форма навчання)

1. Особливості розвитку категоріально-понятійного апарату соціології.
2. Зумовленість категоріального апарату соціологічної науки методологічною позицією дослідника.
3. «Суспільство» та «культура» як головні категорії соціології.
4. «Група» як категорія соціогуманітарних наук.
5. Поняття «соціальна структура» та «соціальна стратифікація».
6. Соціальні групи як елемент соціальної структури.
7. Методологічні підходи до аналізу соціальної стратифікації.
8. Поняття «соціальна стратифікація» та «соціальна мобільність».
9. Поняття «соціальний інститут». Соціальні інститути як елемент соціальної структури.
10. Сім'я як соціальний інститут та мала соціальна група. Функції сучасної сім'ї.
11. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість».
12. Соціальний статус та соціальні ролі особистості.
13. «Соціалізація» як соціологічне поняття. Соціалізація особистості: суб'єкти, канали, механізми.
14. Поняття та феномени девіантної поведінки. Девіантна поведінка: соціологічна інтерпретація.

У попередній лекції ми аналізували етапи *розвитку* соціології як самостійної галузі наукового знання. Що ж саме мається на увазі, коли мова йде про *розвиток* тієї чи іншої науки? З огляду на те, що соціологія (як і будь-яка інша наука) є суспільним феноменом, вона розвивається разом із суспільством. При цьому

головними ознаками її розвитку є, на нашу думку, ускладнення структури соціологічного знання, поява нових концепцій як на рівні загальносоціологічних, так і на рівні спеціальних соціологічних теорій (тобто теорій середнього рівня); **збагачення арсеналу методів збору та аналізу соціологічної інформації** (на рівні емпіричного соціологічного дослідження). Власне, саме на цьому акцентувалася увага у двох попередніх лекціях при розгляді теоретичного та емпіричного доробку головних представників кожного з п'яти етапів розвитку соціології, виокремлених М. Елброу. Ще раз підкреслимо, що виникнення все нових і нових соціологічних теорій обумовлено змінами, що відбувалися в суспільстві на кожному з цих етапів, появою нових соціальних феноменів та процесів, що вимагало їх теоретичного, зокрема соціологічного, осмислення та пояснення.

Основними елементами будь-якої теорії (у тому числі соціологічної) є **категорії та поняття**. Виникнення нових соціальних феноменів та процесів (соціальних зв'язків, відносин, інститутів, груп тощо) вимагає їх позначення певними термінами. Отже, поява нових соціологічних теорій як показник розвитку соціологічної науки з необхідністю передбачає появу нових *понять*, за допомогою яких фіксуються різноманітні властивості дійсності, що досліджується, взаємозв'язки між цими властивостями, їх зміни тощо. У цьому контексті підкреслимо, що засадничі, найбільш важливі для тієї чи іншої науки поняття називаються *категоріями*. Вся сукупність категорій та понять певної науки, наприклад соціології, складає її *категоріально-понятійний апарат* або, як кажуть, «мову» цієї науки.

Існування специфічної мови, яку розуміють лише представники певної наукової дисципліни, є своєрідним маркером, що відрізняє різні професійні групи – фізиків, біологів, математиків, економістів, політологів, соціологів і т.д.

Отже, щоб стати професіоналом у певній галузі знання, треба засвоїти її категоріально-понятійний апарат. \

Мета цієї лекції полягає в тому, щоб ввести студента-історика в «мову» соціології, тобто познайомити з її головними поняттями, з тими змінами, які

відбулися у категоріальному апараті соціологічної науки за часи її існування.

Аналізуючи понятійний апарат соціології перших десятиліть ХХ сторіччя, американський соціолог А. Босков пише: *«На 1920 рік, якщо взяти тільки найзагальніші соціологічні поняття, мав місце доволі повний концептуальний набір: суспільство, соціальна група, соціальна інституція, соціальний процес, соціальні відносини, соціальна взаємодія, соціальні мотиви, суспільний поділ праці, соціальна стратифікація, соціальний контроль і соціальна зміна»*.

З часом понятійний апарат соціології змінювався і не лише, як зазначалось вище, під впливом соціальних змін, необхідності пояснити ці зміни, не лише завдяки використанню нових дослідницьких процедур, але й завдяки впливу суміжних соціальних дисциплін. Отже, трансформація «мови» соціології полягає в тому, що в її арсеналі з'являються поняття, які раніше не використовувались, коригується та конкретизується сенс старих понять, запозичуються деякі поняття з інших соціогуманітарних наук. Як приклад такого запозичення І. Попова наводить поняття «соціальна роль», яке було запропоноване культурологом **Ральфом Лінтоном** (1893–1953), а згодом застосовано й у соціологічному дискурсі, де воно використовується у контексті аналізу соціального статусу (соціальна роль розглядається як динамічний аспект статусу). Окрім того, поняття «соціальна роль» у межах його застосування в соціології конкретизується завдяки створенню таких нових понять, як «рольовий конфлікт», «рольова невизначеність», «рольова напруженість» та ін., що використовуються для пояснювання різних проявів суспільного життя людини.

Зміни у категоріальному апараті соціології відбуваються також у зв'язку з тим, що із суспільного життя зникають ті чи інші феномени, а отже, зникає необхідність у позначенні цих феноменів відповідними поняттями. Британський соціолог польського походження **З. Бауман** вважав, що у сучасному суспільстві формування особистості відбувається не завдяки *соціалізації*, яка передбачає цілеспрямований та спонтанний (тобто довільний, такий, що *не* зумовлений зовнішніми чинниками) вплив на індивіда суспільства в цілому, тих чи інших соціальних груп, його найближчого оточення з метою засвоєння ним суспільних та

групових норм та цінностей, а завдяки *самоконструюванню* (або самомонтажу) особистості. З огляду на це, на думку вченого, із категоріального арсеналу соціології має бути вилюченим таке поняття, як «соціалізація». Така ж доля, підкреслював З. Бауман, повинна спіткати й такі соціологічні категорії, як «суспільство» та «соціальна група», а акценти предметного поля соціології мають бути зміщені на спільноти, угруповання.

Багато сучасних соціологів (ми також належимо до них) не погоджуються з цією позицією шановного метра соціологічної науки, вважаючи, що зазначені ним поняття не можна викреслити із сучасного соціологічного дискурсу, оскільки феномени, які вони позначають, існують і сьогодні (хоча, звичайно, ці феномени зазнали і продовжують зазнавати суттєвих змін).

Ще одна причина змін у понятійному апараті соціології пов'язана із ідеологічними чинниками, які в умовах тієї чи іншої країни не «допускають» певні поняття та категорії до арсеналу соціологічної науки. Так, за часів Радянського Союзу у вітчизняній соціології не використовувались або наповнювались викривленим змістом такі поняття, як «соціальна стратифікація», «соціальний статус», «соціальна інституція», «соціалізація» та ін. Особливо це стосується першої із перелічених нами категорій, адже «соціальна стратифікація» – це поняття, що відображує вертикальну структуру суспільства, соціальну нерівність, обумовлену різним доступом тих чи інших страт (соціальних груп) до економічного, культурного та соціального капіталу, тобто різним рівнем матеріального статку, освіти, політичної влади тощо. Оскільки у контексті тих ідеологічних догматів, які панували в радянському суспільстві, соціальної нерівності в СРСР не було, поняття «соціальна стратифікація» використовувалось лише по відношенню до капіталістичних суспільств.

Отже, розвиток категоріально-понятійного апарату соціологічної науки здійснюється за різних причин: як результат появи нових чи зникнення існуючих соціальних феноменів та процесів, завдяки запозиченню тих чи інших понять із суміжних наукових дисциплін (психології, антропології, культурології тощо), а також через усунення ідеологічних перепон у використанні тих чи інших понять.

Якщо звернутися до словника сучасної соціології, то можна побачити, що він нараховує сотні (якщо не тисячі) понять та категорій. Деякі дослідники вважають, що категоріально-понятійний апарат соціологічної науки вибудовується навколо певного, надзвичайно важливого для неї поняття. Так, російські дослідники К. Сорвін та О. Сусоколов підкреслюють, що центральним поняттям соціології є категорія **«соціальна група»**, визначаючи її як «сукупність людей, що мають загальну соціальну ознаку і виконують суспільно необхідну функцію в загальній структурі суспільного розподілу праці та діяльності». Доводячи це, вони не тільки наводять численні соціологічні поняття, які безпосередньо походять від даної категорії, але й стверджують, що практично всі соціологічні терміни позначають явища та процеси, що відбуваються всередині тих чи інших соціальних груп, взаємодію між різними групами, суб'єктів цієї взаємодії, різноманітні ознаки та характеристики соціальної групи, позиції та функції індивідів у групах тощо.

Визначення соціальної групи, на думку названих вище дослідників, включає три основні елементи:

1. Взаємодію, тобто інформаційні контакти, що здійснюються за допомогою знакових систем («мов»).

2. Членство, тобто наявність групової культури, що виявляється в системі знаків (символів), за допомогою яких члени даної групи відрізняють один одного від представників інших груп.

3. Ідентичність, тобто сукупність ознак, за якими індивіди, що не входять до якої-небудь групи, відрізняють членів цієї групи (або в принципі можуть це зробити).

Існуючі **типології соціальних груп**, як вважають ті ж автори, можна розділити на два класи:

- групи, що враховують співвідношення груп між собою;
- групи, що враховують співвідношення групи та її членів.

До першого класу відносять поділ груп на *великі – малі – середні, формальні – неформальні*. До другого класу – виділення *первинних і вторинних, а також референтних* груп.

Великі соціальні групи – це відносно усталені, такі, що історично склалися, спільності людей, які займають певне місце та відіграють специфічну роль (виконують особливі, тільки їм притаманні функції) у системі соціальних зв'язків історично-конкретного суспільства. Великі соціальні групи можуть включати від декількох тисяч до декількох сотень тисяч людей. З огляду на це, члени однієї великої групи (наприклад, молоді) не можуть бути особисто знайомими один з одним, не мають безпосередніх контактів тощо. Великі соціальні групи виокремлюють за демографічними, національно-етнічними, територіальними, професійними та класовими критеріями. До **соціально-демографічних** груп відносять соціальні групи, що виділяються за віком (вікові групи: діти, підлітки, молодь, люди середнього віку, похилі люди тощо) та статтю (гендерні групи: жінки та чоловіки). До **соціально-етнічних** (чи соціально-національних) відносять соціальні групи, члени яких мають спільне етнічне походження, належать до однієї національності (українці, росіяни, вірмени, німці, французи і т.д.). До **соціально-територіальних** (чи соціально-поселенських) груп відносять групи людей за місцем їх проживання (у місті чи селі) – міські жителі та мешканці села. **Соціально-професійні** групи виокремлюють за професійною діяльністю їх членів: інженери, лікарі, вчителі, науковці, працівники торгівлі, правоохоронних органів, військовослужбовці тощо. До **соціально-класових** груп належать такі групи, як робітники (наймані працівники), селяни, підприємці (у малому, середньому та крупному бізнесі) та ін.

Середні соціальні групи – це такі групи, в яких кожен член може знати кожну іншу людину, що входить до цієї групи (в обличчя або за якимись іншими ознаками), але *не може відстежити* реакцію кожної з них на свою поведінку (для цього група дуже велика). Прикладом середніх соціальних груп можуть бути колективи тих чи інших підприємств, організацій, установ (навчальних закладів – шкіл, коледжів, університетів; промислових підприємств – заводів, фабрик; торговельних установ – супермаркетів, універмагів тощо).

Мала соціальна група – це нечисленна за складом соціальна група, члени якої об'єднані загальною діяльністю і знаходяться у безпосередньому стійкому

особистому спілкуванні один з одним, що є основою для виникнення як емоційних відносин, так і особливих групових цінностей і норм поведінки. Прикладами малої групи є сім'я, виробнича бригада, шкільний клас, студентська група, науковий, військовий та інші первинні колективи. В усіх цих групах кожен їх член може безпосередньо контактувати з будь-яким іншим членом тієї ж групи.

У сучасній соціології досліджуються як великі, середні, так і малі соціальні групи. При цьому останні все частіше потрапляють сьогодні у коло дослідницьких інтересів фахівців-соціологів, що обумовлюється їх зацікавленістю повсякденним життям людей, яке відбувається саме в малих групах – у родині, навчальному чи виробничому колективі тощо.

Як підкреслювалось вище, в соціології виокремлюють також формальні та неформальні групи.

Під **формальними** групами розуміють групи, що відрізняються такими особливостями:

- норми, цінності, ролі групи чітко формалізовані, тобто закріплені в текстах (відповідних документах – уставах, посадових обов'язках тощо);
- норми, цінності та ролі групи визначаються зовнішніми по відношенню до групи агентами (іншими групами, державою, певною інституцією і т.д.).

Відповідно **неформальні** групи – це такі групи, які не мають чітких закріплених ролевих очікувань, нормативної та ціннісної (цільової) бази. Неформальні групи самі виробляють свою ціннісно-нормативну базу та рольову структуру.

Прикладами формальних соціальних груп можуть бути, скажімо, студентська група чи викладацький колектив певного факультету чи вищого навчального закладу в цілому.

До неформальних соціальних груп можна віднести групи, що формуються за спільними інтересами, ціннісними уподобаннями її членів: дружні компанії, субкультурні об'єднання, фанатські групи (вболівальників футбольних команд, прихильників тих чи інших співаків, акторів, спортсменів і т.д.).

Неформальні групи викликають сьогодні особливий інтерес соціологів,

оскільки їх створення та функціонування є результатом самоорганізації членів цих груп, їх самодіяльності, соціальної активності. Окрім того, неформальні соціальні групи (особливо ті, діяльність яких має громадянське спрямування) можуть стати основою громадянського суспільства.

З поняттями «формальні» та «неформальні» групи тісно пов'язані поняття «первинні» та «вторинні» групи. Два останні поняття ввів до наукового обігу американський соціолог та соціальний психолог **Чарльз Кулі** на початку ХХ століття. До *первинних* груп відносяться такі, з членами яких людина пов'язана, перш за все, емоційними зв'язками (сім'я, дружні компанії). *Вторинні* групи – це такі, в яких людина вступає у знеособлені, формальні відносини (організації, політичні партії і т.д.). Згідно з думкою Ч. Кулі, саме первинні групи найбільше впливають на людину. Неформальна група завжди є первинною, а формальна – вторинною.

Ще одним поняттям, безпосередньо пов'язаним з названими вище термінами, є поняття «референтна група». **Референтні** групи – це групи, на норми та цінності яких орієнтується індивід. Кожен індивід може мати безліч референтних груп; проте він не обов'язково є їх членом. Референтними можуть бути такі групи, як батьківська сім'я або компанія однолітків. Референтна група може бути навіть уявною або такою, що існувала у минулому. Ці групи мають велике значення в процесі соціалізації (виховання) людини.

Отже, референтна група – реальна або уявна соціальна група, система цінностей і норм якої є для індивіда еталоном. Поняття референтної групи було запроваджено американським соціальним психологом **Р. Хайменом**.

Як підкреслювалось вище, російські дослідники К. Сорвін та О. Сусоколов вважають поняття «соціальна група» центральною категорією соціологічної науки. З огляду на дефініції (визначення) представлених вище понять, з ними безпосередньо пов'язані численні соціологічні поняття, що визначають різноманітні характеристики цих груп та індивідів, які до них входять. Серед них такі поняття, як «соціальна взаємодія», «соціальні відносини», «соціальна структура», «соціальна роль», «соціальний статус», «соціальні норми»,

«соціальні девіації», «соціальні цінності», «стиль життя», «соціальні нерівності», «соціальний контроль», «соціальні санкції», «соціалізація», «конфлікт», «соціальна організація» та інші.

Звичайно, представлена точка зору має право на існування. Кожна людина як член суспільства проживає своє життя в тих чи інших групах, вступаючи у взаємодію з іншими членами цих груп, більш того, саме завдяки цій взаємодії індивід соціалізується, тобто засвоює норми і цінності певної групи та суспільства в цілому, опановує різні соціальні ролі, набуває певних соціокультурних характеристик, стає особистістю.

Проте соціальна взаємодія відбувається не лише на міжіндивідуальному рівні та на рівні взаємодії між малими соціальними групами, тобто на мікросоціальному рівні. У взаємодію вступають середні (організації, установи тощо) і великі (демографічні, етнічні, професійні, поселенські, класові) соціальні групи. Всі рівні соціальної взаємодії (мікро-, мезо- та макросоціальний) у своїй єдності утворюють історично конкретне *суспільство*, яке відрізняється від інших історично конкретних суспільств тим, на яких засадах відбувається ця взаємодія, а саме – на яких нормах, цінностях, звичаях, традиціях тощо вона ґрунтується, тобто кожне суспільство відрізняється від інших суспільств своєю *культурою*.

З огляду на зазначене вище, ми вважаємо, що головними категоріями соціології, окрім поняття «соціальна група», є такі категорії, як «**суспільство**» і «**культура**». Саме тому зупинимось на аналізі змісту цих понять більш докладно.

Перш за все підкреслимо, що поняття «суспільство» і «культура» майже одночасно входять у науковий обіг: їхнє активне використання вченими-гуманітаріями відноситься до XVIII століття. На наш погляд, практично одночасне конституювання понять «культура» і «суспільство» обумовлено тим, що саме в цей період феномени, що відповідають цим поняттям, почали сприйматися як деякі тотальності. Не автономне існування окремих сфер культури чи окремих сфер суспільства, а внутрішня цілісність одного й іншого (культурного і соціального) стає предметом теоретичної рефлексії.

У залежності від характеру філософської чи соціологічної системи знання

поняття «суспільство» і «культура» одержували різні інтерпретації. Так, поняття «суспільство» визначали як *сукупність людських індивідів, суму тих зв'язків і відносин, в яких ці індивіди знаходяться; як гранично широку спільність людей, форму найбільш загального соціального зв'язку; як систему відносин, що пов'язують індивідів, групи, спільноти в деяку цілісність на базі загальної діяльності і культури; як сукупність соціальних інститутів, що забезпечують організоване задоволення потреб, збереження і розвиток культури; як раціонально організовану форму спільної діяльності, що ґрунтується на конвенції або близькості інтересів; як соціальну форму руху матерії, людство у своєму історичному розвитку* тощо.

Важливо відзначити, що, на яких би методологічних позиціях не стояли дослідники: на позиціях **холізму** з його **баченням суспільства як цілісності**, характеристики якого неможливо вивести з характеристик окремих індивідів (дана позиція (її, як правило, називають **об'єктивістською**) переважає в таких соціологічних підходах і теоріях, як органіцизм, функціоналізм, теорія соціальних фактів Е. Дюркгейма, теорія конфлікту, у тому числі її марксистська версія та ін.), позиціях **атомізму**, що представляє **суспільство як сукупність індивідуальних суб'єктів** («атомів»), які взаємодіють між собою (цієї точки зору додержуються науковці, які представляють такі соціологічні напрямки та концепції, як методологічний індивідуалізм, теорія соціальної дії в її «герменевтичній» і «позитивістській» формі (М. Вебер, Т. Парсонс), феноменологія (А. Шюц), етнометодологія (Г. Гарфінкель), символічний інтеракціонізм та ін.), чи на позиціях інтеграції макро- і мікросоціологічних підходів до аналізу суспільства (теорія раціонального вибору, теорія соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана та ін.), їхнє розуміння людського суспільства і рушійних сил його розвитку ґрунтувалося на визнанні культурних чинників цього процесу, на культурно-аналітичному дослідженні суспільства.

В інтерпретації одного із засновників соціології Г. Спенсера суспільство представляє собою *«композицію всякого роду ідей, вірувань і почуттів, що реалізуються за посередництвом індивідів»*. Як бачимо, серед найважливіших

характеристик суспільства англійський учений насамперед називає основні елементи культури, вважаючи, що головною умовою збереження суспільної цілісності, суспільства як такого є згода більшості його членів із прийнятою в ньому системою цінностей.

Класик світової соціології Е. Дюркгейм визначав суспільство як надіндивідуальну духовну реальність, засновану на «колективних уявленнях», тобто на власне культурних феноменах.

К. Маркс визначав суспільство як сукупність відносин між людьми, що історично розвивається та складається в процесі їхньої спільної діяльності.

Відповідно до концепції М. Вебера, суспільство – це соціальна, тобто орієнтована одна на одну, *наповнена певним змістом взаємодія* людей.

Т. Парсонс та інші представники структурного функціоналізму вважали суспільство системою, інтегральним витокком якої є норми, цінності та інші характеристики культури.

Сучасне соціологічне знання, зокрема постмодерністське бачення суспільства, акцентує увагу на процесуальному образі соціального світу, підкреслюючи динамічний характер культурних (ціннісних) змін, що відбуваються в ньому.

У ХХ столітті були розроблені десятки соціологічних теорій суспільства, автори яких прагнули дати якомога точнішу характеристику сучасного їм соціуму, визначити його сутнісні риси. Це теорії менеджерального (Т. Веблен, Т. Скотт, А. Берлі, Г. Мінз, Д. Бернхем), корпоративного (Ч.Р. Міллс, У. Уорнер, П. Друкер, У. Уайт), масового (Х. Ортега-і-Гассет, Д. Рісмен, Е. Шилз, Г. Блумер), тоталітарного (Е. Юнгер, В. Зомбарт, Х. Арендт, К. Маннгейм), індустріального (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Р. Блонер, Г. Брейверман, Р. Арон), постіндустріального (Д. Белл, А. Турен, Т. Стоуньєр), суперіндустріального (інформаційного, сервісного) (О. Тоффлер, Ф. Ферраротті) суспільства та багато інших. Навіть цей далеко не повний перелік теорій суспільства свідчить про те, що, концептуалізуючи соціальне, їхні автори насамперед шукали культурні засади суспільних трансформацій. Про це ж свідчать наведені вище та багато інших

дефініції поняття «суспільство», які, як уявляється, артикують спрямованість інтересу сучасних соціальних учених, які досліджують соціум, а саме: аналіз способів, форм, у тому числі традицій, звичаїв, цінностей і норм людської взаємодії, тобто власне культурних феноменів.

Згідно із соціосинергетичним підходом, суспільство – це система, що саморозвивається, рушійними силами якої, зокрема, виступають ціннісні зміни.

Отже, поняття «суспільство» насамперед характеризує феномени *процесу осмисленої взаємодії* між людьми. Однак процес цей може здійснюватися лише на основі адекватно сприйманих усіма його учасниками способів взаємодії, опосередкованих нормами, цінностями й іншими елементами культури. *Результат* цього процесу, його продукт і є культурою даного суспільства.

Безсумнівно, що і про суспільство, і про культуру одночасно можна говорити і як про процес людської взаємодії, і як про його результат. Однак ці поняття («суспільство» і «культура») і відповідні їм феномени не є абсолютно тотожними.

Їхнє співвідношення на поняттєвому рівні можна визначити як відношення між «формою» і «змістом», «сутністю» і «явищем». Порівнюючи феномени суспільства і культури, перший можна характеризувати насамперед як *процес* людської взаємодії, другий – переважно як його *продукт*, отриманий тими чи іншими засобами. Саме так, як видається, розуміє суспільство відомий польський соціолог П. Штомпка, який підкреслює насамперед його динамічні характеристики. «Суспільство, – пише він, – не що інше, як зміна, рух і трансформація, дія та взаємодія, конструкція та реконструкція, постійне становлення, в значно більшій мірі, ніж стабільний стан! ... Динамічна перспектива є єдиним онтологічно виправданим підходом у соціології». При цьому, природно, соціолог досліджує не тільки соціальні зміни (адже життя будь-якого суспільства – це єдність мінливості і стабільності), але й усталені феномени, що детермінують ідентичність того чи іншого соціуму. Ці усталені феномени, на нашу думку, і є культурою. Спробуємо надати більш переконливі докази цього твердження, звернувшись до аналізу змісту поняття «культура».

Гуманітарне знання нараховує безліч визначень даного поняття. Це

обумовлюється багатогранністю культурних феноменів, що, на наш погляд, детермінує множинність векторів аналізу взаємодії культури і суспільства, особливо актуального в умовах трансформації пострадянських країн, у тому числі України.

Класичним дослідженням історії вживання поняття «культура» та систематизації його значень у мові науки вважається робота швейцарського вченого Йозефа Нідермана «Культура. Історія розвитку поняття від Цицерона до Гердера» (1940). У роботі представлений перелік значень категорії «культура» та близьких до нього за змістом висловлювань видатних представників європейської гуманітарної думки від античності до XVIII століття, тобто до того часу, коли дана категорія стала вживатися в значенні, близькому до сучасного.

Аналіз історичного контексту розвитку поняття «культура» свідчить про значну трансформацію його змісту. Спочатку воно означало процеси освоєння людиною природи, виховання і навчання. У XVI, XVII й особливо в другій половині XVIII століття культура сприймається як особливий аспект життя суспільства, спосіб людської діяльності, що відокремлює її від тваринного існування. У цей період набувають розвитку два підходи до трактування культури. Відповідно до першого, культура – це процес розвитку людського розуму, розумних форм життя (французькі просвітники); це людська духовність, еволюція якої сприяє прогресу суспільства (представники німецького класичного ідеалізму і просвітництва: І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Г. Лессінг, Й. Гердер). У рамках другого підходу культура розглядалася як автономна система цінностей та ідей, що визначають тип соціальної організації (неокантіанство – Г. Ріккерт, Е. Кассіреп).

Реєстр визначень поняття «культура» у наукових публікаціях середини XX століття представлений у книзі американських культурологів А. Кребера і К. Клакхона «Культура. Критичний огляд концепцій і визначень», що була видана у 1952 р. У ній наводяться тільки 150 визначень поняття «культура». Перевидана через 10 років названа вище робота містить уже близько 200 дефініцій (визначень) цього поняття. Наприкінці шістдесятих – початку сімдесятих років XX століття

французький соціолог Абраам Моль у своїй книзі «Соціодинаміка культури» (у Радянському Союзі книга була видана у 1973 р.) говорить про те, що в сучасній йому науці нараховується понад 250 визначень поняття «культура».

Автори підручника з філософії, виданого в Києві у 1994 році, називають ще більш значну кількість – 300 дефініцій цієї категорії. В одній з публікацій Сквородинівських читань – 97 наводяться свідчення деяких закордонних учених, зокрема Р. Робіна, про те, що сучасна наука нараховує близько 500 визначень терміна «культура».

Нарешті, згідно з Internet-інформацією, сьогодні світове соціогуманітарне знання містить близько 1300 визначень поняття «культура».

У соціології існують різні підходи до розуміння сутності культурних феноменів: французька школа акцентує увагу на ціннісно-нормативному підґрунті культури; німецька – на етико-нормативному. В американській соціології представлені культуралістська, антрополого-структуралістська і структурно-функціоналістська традиції аналізу культури. Незважаючи на методологічні відмінності, як у класичних (Г. Спенсер, Г. Зіммель, М. Вебер, Ф. Тьонніс), так і в сучасних (Н. Еліас, Ю. Хабермас, П. Бурдьє та ін.) соціологічних теоріях величезне місце відводиться культурному виміру суспільства. При цьому культура розглядається в її соціальному контексті, тобто як результат соціальної взаємодії.

Н. Смелзер у роботі «Теорія культури» (1992 р.), розглядаючи визначення поняття «культура» за останні сто років, підкреслює, що класична теорія та соціальна антропология розуміють культуру насамперед як систему цінностей, відносин, норм і переконань, що характеризують як суспільство в цілому, так і його підгрупи (субкультура, контркультура і т.д.).

Витоки соціологічного розуміння культури як *репрезентативної культури* необхідно шукати в роботах О. Конта. Визначаючи суспільство насамперед як спільність духу, він вважав, що єдність соціуму ґрунтується на згоді, що породжена емоційно-моральними зв'язками між його членами.

Інший видатний соціолог М. Вебер, називаючи соціологію емпіричною

наукою про культуру, вважав найважливішими компонентами, суттю соціокультурної системи етичні установки. Головний соціоутворюючий фактор, за М. Вебером, – це зміст дій, який мається на увазі індивідом, що їх здійснює, тобто власне культурний (породжений людською свідомістю) компонент. У такій інтерпретації докорінно змінюється (у всякому разі, у порівнянні з об'єктивістською тенденцією в соціологічному знанні) саме розуміння суспільства. М. Вебер розглядає його не як об'єктивну реальність, «продовження» природи, а як продукт людських дій, створений людьми, штучний феномен, тобто продукт культури. Тому до вивчення суспільства, вважає він, необхідно підходити як до вивчення культурних продуктів, тобто будь-який аналіз суспільних явищ має бути соціокультурним аналізом, оскільки суспільство таке, яким воно є в культурі.

Саме культура, на думку іншого відомого німецького дослідника О. Шпенглера, є універсальною категорією в дослідженні суспільства, виступаючи основою його інтеграції або диференціації, підтримки соціальної цілісності, стабільності, наступності, динаміки розвитку соціуму.

Культурну обумовленість динамічних характеристик суспільства активно досліджував П. Сорокін. Наведемо лише одне визначення культури, яке він дає у своїй роботі «Соціальна і культурна динаміка» і яке, на наш погляд, є прекрасною ілюстрацією його бачення культури і суспільства як цілісної, інтегрованої системи. Отже, П. Сорокін розуміє культуру як тотальну суму всього, що створюється чи модифікується *свідомою* або *несвідомою* діяльністю двох чи більше індивідів, *які взаємодіють* один з одним чи визначають умови поведінки один одного. Суспільні зміни здійснюються за провідної ролі культури. Це обумовлено тим, що культурні системи, перш за все смислові комплекси (ідеї, норми, цінності), конституюють будь-який феномен соціального. Про це говорять багато сучасних філософів і соціологів. Так, німецький філософ Ф. Тенбрук пише: *«Культура є суспільним фактом остільки, оскільки вона є репрезентативною культурою, тобто виробляє ідеї, значення і цінності, які діють в силу їх фактичного визнання. Вона охоплює всі вірування, уявлення, світогляди, ідеї та ідеології, які впливають на соціальну поведінку, оскільки вони або активно розділяються людьми, або користуються*

пасивним визнанням».

Американські вчені А. Кребер і К. Клакхон детермінуючу роль культурних феноменів у суспільній динаміці пояснюють тим, що сутнісне ядро культури складають традиційні (що історично склалися і акцентовані) ідеї, в першу чергу ті, яким приписується особлива цінність. Культурні системи, вважають названі вище вчені, можуть розглядатися, з одного боку, як результати діяльності людей, а з іншого – як її регулятори.

Американський соціолог Е. Шилз вважає, що ядром суспільства є центральна система цінностей (тобто головних елементів культури), що має сакральний (священний) характер і представляє собою кінцеве джерело авторитету, що легітимізує розподіл станів, винагород та ролей у рамках соціальної системи.

Цю точку зору поділяють Г. Лассвелл і А. Кеплен, які вважають, що цінності – це та основа, яка надає соціальним взаємодіям конкретного змісту і перетворює їх у соціальні відносини.

Цікавою, на наш погляд, є дефініція культури сучасного американського соціолога Р. Інглехарта. *«Під культурою, – пише Р. Інглехарт, – ми розуміємо суб'єктивний аспект суспільних інститутів: переконання і вірування, цінності, знання і навички, які засвоєні представниками даного суспільства і доповнюють зовнішні системи примусу і комунікацій».*

Таким чином, суспільство існує тільки в культурній репрезентації, але і культура не може бути поза соціальною взаємодією, вона завжди дана у функціональному контексті всіх суспільних явищ.

Як писав відомий радянський дослідник Е. Маркарян, культура *«заповнює і насичує собою весь соціальний простір, утворений кооперованою людською діяльністю, виявляється ніби розмитою по всьому тілу соціального організму і проникаючою в усі його пори».*

В інтерпретаціях культури, що відображають нове уявлення про світ, особливу увагу привертають позиції соціологів-постмодерністів, які акцентують увагу на її непередбачуваності, незв'язності, нестійкості, суперечливості та нестабільності. Одночасно підкреслюється тісний взаємозв'язок культури з

соціальною структурою, що відрізняється в сучасних умовах тими ж характеристиками.

На думку Е. Тирик'яна, соціологія, що вивчає інституційну структуру, яка виступає на поверхні людських відносин, не може ігнорувати культуру як «внутрішню» латентну структуру суспільства.

Розглядаючи суспільство, соціальну реальність як множинність форм відносин між людьми, структур їх взаємозв'язків і взаємодії, культуру, культурну реальність, на наш погляд, можна визначити як зміст цих форм і структур, як результат творчого самовираження, креативний ресурс даного суспільства в цілому або його окремих груп.

Таким чином, не ототожнюючи, але й не протиставляючи поняття «культура» і «суспільство» та відповідні їм феномени, ми виходимо з позиції, згідно з якою жодне суспільне явище не може протікати поза культурою, незалежно від неї. Це означає, що будь-яка зміна в суспільстві тягне за собою зміни в системі його норм і цінностей, тобто культурну трансформацію, і навпаки, зміни в культурній системі обов'язково повинні супроводжуватися зрушенням у соціальному полі.

Соціологічний аналіз трансформаційних процесів на посткомуністичному просторі, в тому числі в Україні, переконливо демонструє, що культура є найважливішим фактором, відповідальним за зміст, смисли, символи, образи і зразки соціального (дії, інституту, порядку, нерівності тощо), вона представляє собою найбільш усталену і консервативну основу соціальності, завдяки чому і забезпечується автентичність суспільства. З іншого боку, радикальні соціальні зміни спричиняють серйозний вплив на культурне середовище, приводячи до культурної травми (П. Штомпка). Остання, у свою чергу, викликає зміни в соціальній структурі та культурі в цілому, детермінуючи становлення і розвиток нових форм соціальних утворень, зокрема суспільств ризику. У зв'язку з цим такі сучасні дослідники, як У. Бек, Е. Гідденс та ін., говорять про *соціокультурну* зумовленість виникнення сучасних ризикогенних суспільств.

Як підкреслює відомий російський соціолог Л. Іонін, сьогодні культура все

більше бере на себе «функції мотора ... суспільних змін і розвитку». Про це неодноразово писав і Д. Белл, підкреслюючи різке зростання ролі культурного чинника в житті сучасного суспільства. Він вважав, що в сучасних умовах культура стає автономною і домінуючою суспільною силою, орієнтованою на майбутнє, на формування реалій нового, невідомого ще суспільства.

Інтерес до «культурної» проблематики, що так загострився в останні десятиліття, обумовлений також, а можливо, і в першу чергу, все зростаючою роллю культурного капіталу і культурної нерівності в соціокультурній диференціації.

Отже, представлений нами вище аналіз дефініцій понять «суспільство» та «культура» і феноменів, що позначаються цими поняттями, на наш погляд, свідчить про те, що саме ці поняття є головними категоріями соціології. Поєднанням цих понять утворюється ще одне надзвичайно важливе соціологічне поняття – «соціокультурне». Інтерпретуючи це поняття, почнемо з того, що тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість, «взаємоперетворення» феноменів суспільства і культури, їх «безшовне з'єднання» дозволяють говорити про суспільство саме як про *соціокультурну реальність*.

Підкреслимо, що поняття «соціокультурне» сьогодні активно використовується в мові соціології. Наукова (соціологічна) традиція використання цього поняття найбільше повно відбита в роботах П. Сорокіна, який зазначав, що «суспільство» не може бути більш широким поняттям, ніж «культура», у той же час вони не можуть розглядатися поза зв'язком одне з одним. Розділити суспільство і культуру, вважав учений, можливо тільки на рівні теоретичних моделей, тому що насправді існує тільки одна реальність – *соціокультурна*.

Звертаючись до категорії «соціокультурне», П. Сорокін у такий спосіб характеризує всі феномени *власне людського буття*. Якщо ці феномени, вважав він, не досліджувати як повторювані явища, розглянуті одночасно в матриці суспільства і культури, жодне з них не можна адекватно зрозуміти або знайти його дійсні причини. Тільки «цілісний аналіз суспільства і культури» допоможе уникнути однобічності численних теорій, що намагаються пояснити сутність

соціальних явищ. Такий цілісний аналіз, на думку П. Сорокіна, здійснює тільки соціологія.

Соціокультурними він називає феномени, що відносяться до так званих надорганічних явищ, під якими П. Сорокін розумів «мову, науку і філософію, релігію, мистецтво (живопис, скульптуру, архітектуру, музику, літературу і драму), право й етику, вдачі і манери, технічні винаходи і процеси, починаючи від найпростіших знарядь праці і закінчуючи найскладнішими машинами, дорожнє будівництво, зодчество, оброблення полів і садів, приручення і дресирування тварин тощо, а також соціальні інститути».

В сучасній соціологічній літературі поняття «соціокультурне» далеко не завжди вживається в сорокінській інтерпретації. Багато дослідників істотно звужують зміст даного поняття, відносячи до феноменів, які ним позначаються, лише власне культурні характеристики (насамперед цінності).

На нашу думку, категорія «соціокультурне» характеризує *таку взаємодію між індивідами (чи групами індивідів) у всіх сферах їхньої суспільної життєдіяльності, що припускає співвимірність, єдність тих чи інших культурних феноменів (насамперед норм і цінностей), які інтерналізовані цими індивідами (чи групами індивідів), і певних суспільних, соціальних конструктів (структур), в яких ці культурні феномени виявляються.*

Підсумовуючи все сказане вище, ще раз підкреслимо, що суспільство і культура, соціальне і культурне не співвідносяться між собою як ціле та його частина, тотальність і сегмент. Це нерозривно пов'язані, такі, що доповнюють один одного аспекти суспільного життя, аспекти соціокультурної реальності. При цьому соціальний аспект відображає цю реальність з точки зору зразків і способів взаємодії людей, які об'єднуються в групи або спільноти, а культурний аспект – з точки зору значень, цінностей і норм, завдяки яким індивіди (або групи індивідів) взаємодіють між собою.

Бачення цілісності, органічної єдності соціальних і культурних феноменів привело до формування в соціальній науці *соціокультурного підходу* до аналізу суспільства. У рамках цього підходу суспільство розглядається як діалектична

єдність культури і соціальності, що створюються, відтворюються і перетворюються в процесі людської взаємодії.

Що стосується безпосередньо соціології, то однією із специфічних особливостей соціологічного аналізу соціальних феноменів та процесів є саме соціокультурний аналіз, тобто дослідження суспільних явищ як соціокультурних за своєю природою.

Отже, ми розглянули головні поняття соціології, акцентуючи на тому змісті, який вкладають у визначення цих понять соціологи, що працювали у різні часи та належали до різних соціологічних напрямків, а також на власних дефініціях деяких із цих понять. При цьому визначення деяких із них, наприклад, «суспільство» та «культура» мають певні відмінності. Це стосується не тільки названих категорій, а й багатьох інших соціологічних понять. Чим же це можна пояснити?

Відповідаючи на це питання, почнемо з того, що однією із головних ознак наукового знання (окрім його неупередженості та здобуття за допомогою специфічних, притаманних тільки певній науці методів) є **«однозначність понятійного фонду»**, тобто поняття та категорії необхідно застосовувати у тому самому змісті та обсязі. Але для суспільних наук, у тому числі для соціології, дотримання цього правила є надзвичайно складною справою. На думку І. Попової, це обумовлюється *«недостатньою розвиненістю понятійного фонду цих наукових дисциплін у порівнянні з природничо-науковим знанням, необхідністю більшого широкого використання «повсякденної мови», в якій слова мають додаткові, часто не відповідні науковій мові, значення. Так, якщо взяти терміни «інституція», «роль», «група», «взаємодія» тощо — про все це ми чули у повсякденному житті. Й це може призвести до двозначності й нерозуміння, якщо поняття, що використовується у соціологічному дослідженні, не буде визначене якомога точніше»*.

Двозначність чи навіть **багатозначність** тих чи інших **соціологічних понять** може зумовлюватись також тим, що їх зміст залежить від теорії, в межах якої працює той чи інший дослідник.

Для будь-якої науки теорія чи концепція, якої дотримується вчений, є

певною методологічною стратегією, тобто системою принципів і засобів організації та побудови теоретичної та практичної наукової діяльності. Стратегія реалізується за допомоги наукових категорій та понять, які використовуються, як уже зазначалося, для фіксації властивостей та відносин, які досліджує науковець, щоб дійти певних висновків щодо предмета свого аналізу (явища, процесу тощо). У цьому контексті підкреслимо, що те чи інше явище може називатися однаково, але сенс, який вкладають у цю назву (термін), може бути іншим і часом дуже відмінним.

Розглянемо відмінності у змісті деяких соціологічних понять, що обумовлюються відмінностями теоретико-методологічних засад дослідження феноменів, які позначаються цими поняттями.

Почнемо з поняття, до якого ми вже зверталися, а саме – з поняття «соціальна група». Вище ми навели лише одну дефініцію цього поняття. Проте у соціологічній літературі існує безліч його визначень. Як було показано, у процесі розвитку соціологічної науки для уточнення цього поняття групи почали поділяти на «формальні» та «неформальні», «первинні» та «вторинні»; поряд з поняттям «соціальна група» почали використовувати поняття «соціальна спільнота» тощо.

У розумінні такого поняття, як «клас», яким позначається один із різновидів соціальної (великої) групи, розбіжності також є вельми значними. Те, що називає «класом» М. Вебер, суттєво відрізняється від того, що розуміє під «класом» К. Маркс. Відмінності у змісті поняття «клас» пов'язані, зокрема, з різним розумінням цих видатних соціологів соціальної структури. К. Маркс визначав її як взаємодію різних груп у процесі суспільно-виробничої діяльності (незалежно від того, як ця об'єктивно-предметна діяльність відображена у свідомості суспільства). М. Вебер істотним параметром соціальної структури вважав престиж, який він визначав як ранг групи, що приписується їй на основі певної системи цінностей. Отже, відмінності в інтерпретації понять «клас» та «соціальна структура» свідчать про розбіжності методологічних позицій К. Маркса та М. Вебера (відповідно, об'єктивно-предметної та суб'єктивно-ціннісної).

Як зазначає І. Попова, *«ці дві позиції зумовлюють неоднозначність*

розуміння таких соціологічних категорій, як «соціальний статус», «соціалізація», «соціальна інституція». Наприклад, соціальний статус (лат. status – становище, положення) тлумачать як «становище», «позицію», маючи на увазі об'єктивну приналежність до групи, виокремленої за тією чи іншою ознакою. Під статусом розуміють також місце у системі прав та обов'язків, у системі приписів суспільства, зумовленій панівною системою цінностей. Так, зокрема, розумів соціальний статус Макс Вебер, ототожнюючи його з престижем позиції. Саме це розуміння статусу найбільш поширене у західній соціології, яка віддає пріоритет, як правило, суб'єктивно-ціннісній методології».

Що стосується поняття «соціальна роль», то його використання є, на думку тієї ж дослідниці, безперечною ознакою суб'єктивно-ціннісної методології. Це обумовлено тим, що соціальні ролі, які протягом свого життя виконує людина (роль дитини, учня, студента, матері/батька, професіонала тощо), завжди мають ціннісно-нормативне забарвлення, вони регулюються загальноприйнятими в певному суспільстві чи окремій групі цінностями. Неоднозначність визначень такого поняття, як «соціальна інституція», теж обумовлюється неоднозначністю методологічної позиції дослідників. У залежності від того, наскільки значимою є роль цього поняття у теоретичних побудовах, можна говорити про приналежність тієї чи іншої концепції до макро- чи мікросоціології.

У межах суб'єктивно-ціннісної методології і соціальна система, і місце тієї чи іншої інституції у цій системі розуміються як зумовлені цінностями суспільства. Дещо інше тлумачення поняття «соціальна інституція» дають соціологи, які належать до марксистської методології (хоча сам К. Маркс не вживав цю категорію). Соціальна інституція тлумачиться ними як *«історично посталі, усталені форми організації спільної діяльності людей»*. При цьому, як підкреслює І. Попова, перелічуються ті самі інституції, про які йдеться при використанні опозиційної методології: сім'я, освіта, наука та ін.

Різні методологічні підходи обумовлюють також різні тлумачення таких понять, як «соціальний конфлікт», «соціальна рівновага», «соціальні зміни», «соціальний розвиток» та ін.

Доводячи, що зміст багатьох соціологічних категорій залежить від методологічної стратегії, якої додержуються ті чи інші дослідники, І. Попова доходить таких узагальнень:

- *«методологічні стратегії можуть характеризуватися своїми власними поняттями й відповідними їм термінами, які не використовуються у рамках іншої методології»;*
- *при різних методологічних підходах можуть використовуватися ті самі терміни, в які вкладається різний смисл;*
- *смисл термінів, що використовуються у рамках тієї самої методології, може змінюватися, може конкретизуватися й уточнюватися завдяки новим, отримуваним у дослідженнях результатам».*

Отже, щоб опанувати категоріальним апаратом соціології, треба, у тому числі, розуміти причини відмінностей у визначенні та використанні різноманітних соціологічних понять та категорій. При цьому необхідно врахувати, в межах якої теорії та методології вони оформлювалися і яким було їх призначення (що за їх допомоги передбачали зафіксувати й виразити). Адже багато соціологічних понять отримують різне тлумачення в рамках різних методологічних стратегій. Виникає питання: чи сумісне таке «різнодумство» з такою ознакою науковості, як «однозначність понятійного фонду»? Чи можна за таких умов вважати соціологію наукою? Звичайно, розбіжності в інтерпретації деяких соціологічних понять є значною проблемою соціологічної науки.

Незважаючи на те, що соціологія лише в ідеалі може мати однозначний понятійний апарат, соціолог повинен прагнути наукової строгості. Щоб досягти цього, варто прислухатися до порад відомого українського соціолога Ірини Марківни Попової. Розмірковуючи над тим, як досягти наукової строгості у використанні тих чи інших соціологічних понять та категорій, вона пише: *«Практично ж ця вимога означає ось що: позначивши обраний соціальний об'єкт певним терміном і розкривши його смисл за допомоги визначення, слід у подальшому послідовно дотримуватися цього смислу, відповідного характеру тієї концептуальної схеми, яка використовується для роботи. Необхідність*

звертатися до багатьох літературних джерел, де по-різному можуть розумітися ті самі терміни, не повинна перешикоджати визначенню своєї позиції, якої слід дотримуватися впродовж усього дослідження. У будь-якому разі, цього треба навчатися, такого роду навички необхідно послідовно розвивати й постійно вдосконалювати».

Одним з головних понять соціології є поняття «соціальне». У соціологічній літературі це поняття вживається у широкому й вузькому значеннях слова. У широкому значенні соціальне тотожне суспільному і служить для якісної характеристики суспільства, на відміну від живої природи. Ми використовуємо поняття «соціальні процеси, явища», маючи на увазі процеси і явища, притаманні суспільству; «соціальна структура» тобто елементи, з яких складається суспільство. Соціальне у вузькому значенні слова служить для характеристики суб'єктів соціальної дії, видів соціальних зв'язків всередині суспільства (особистості і суспільства, спільнот одна з одною, особистості, спільноти і соціального цілого). Ми говоримо, наприклад, «соціальний стан, походження», маючи на увазі зв'язки особистості з спільнотою і суспільством.

Висхідним у розумінні соціального, соціальної структури суспільства, у вузькому значенні слова є поняття соціальної групи.

Як зазначалось вище, **соціальні групи — це відносно сталі спільноти людей, що склалися історично та різняться за роллю і місцем у системі соціальних зв'язків історично визначеного суспільства.** Слід відрізнити соціальні групи від випадкових, нестійких об'єднань людей, наприклад, пасажирів автобуса, груп за інтересами (філателісти, книголюби і т.д.). Соціальні групи виникають на ґрунті об'єктивних умов існування, певного рівня розвитку суспільства. Так, свого часу на певному етапі розвитку виникли рід і плем'я, з розподілом праці з'явилися професійні групи, з появою приватної власності — класи. У зв'язку з виникненням потреби в одержанні і передачі знань, формуванням певних рис особистості і розвитком інноваційного характеру діяльності складається соціальна група вчителів, учених і т. д.

Таким чином, соціальні групи формуються на основі певних об'єктивних обставин, а належність до групи пов'язана з об'єктивним становищем людей у системі соціальних зв'язків, виконанням певних соціальних ролей.

До найважливіших висхідних соціальних спільнот належать соціально-етнічні утворення, які виникають на ґрунті спільності історико-географічного походження, культури, і демографічні, пов'язані з соціально-біологічною природою людини. З розвитком суспільства з'являються спільноти, пов'язані з диференціацією трудової діяльності, зі специфікою соціально-економічного стану, розвитком поселенських утворень та ін. У зв'язку з цим можна говорити про соціальні зрізи, або **соціальні підструктури суспільства**: національно-етнічну, соціально-демографічну, соціально-професійну, соціально-класову, поселенську та інші. Для соціолога найцікавіше і найважливіше — аналіз взаємовпливу різних елементів соціальної структури.

Становлення соціальної групи — це тривалий і складний процес її соціального визрівання, пов'язаний з усвідомленням свого стану, спільності інтересів, цінностей, формуванням групової свідомості і норм поведінки. Група стає соціально зрілою, коли вона усвідомлює свої інтереси, цінності, формулює норми, цілі і завдання діяльності. Р. Дарендорф у цьому зв'язку вирізняє приховані і відкриті групові інтереси. К. Маркс говорить про трансформацію «класу в собі» в «клас для себе». Саме усвідомлення інтересів перетворює групу людей у самостійний суб'єкт соціальної дії.

Під час соціологічного виміру цього процесу важливою ознакою реальної групи є також самоідентифікація з певною спільнотою і сприйняття групи як якісно визначеної цілісності іншими.

Особливо важливі ознаки полягають у спільному відстоюванні інтересів, створенні самостійних організаційних структур.

У суспільстві завжди існує велика кількість соціальних груп, які об'єктивно різняться за своїм становищем у системі соціальних зв'язків, тобто завжди існує соціальна нерівність. Тому утопічними є ідеї та плани побудови суспільства повної

соціальної рівності. Проте рівні і форми соціальної нерівності можуть бути різними.

Центральним поняттям при аналізі соціального для соціолога є поняття «соціальна стратифікація». Термін «стратифікація» походить від латинського слова «*strata*» — верства, **стратифікація, нашарування, напластування груп, що мають різний доступ до соціальних благ залежно від свого місця у соціальній ієрархії.**

Кожне суспільство має свою систему соціальної стратифікації. Існують два її різновиди: закрита, жорстка і відкрита стратифікації. Закрита стратифікація передбачає досить жорсткі межі страт, заборони переходу з однієї страти в іншу. Прикладом такої стратифікації є кастовий лад в Індії, касты в країнах Африки. Кастовий лад не типовий для сучасного суспільства. Відкрита класова стратифікація не знає формальних обмежень переходу з однієї страти в іншу, заборони змішаних шлюбів, заборони на заняття тією чи іншою професією і т. ін.

З розвитком сучасного суспільства зростає соціальна мобільність, тобто активізується перехід із одних страт в інші.

Що ж є основою для виділення соціальних страт суспільства? У соціології існують різні методологічні підходи до вирішення питань про суть, витоки і перспективи розвитку соціальної стратифікації (див. табл. 1).

Функціональний підхід (представники Т. Парсонс, К. Девіс, У. Мур) розглядає стратифікацію як необхідне, неминуче та універсальне явище, пов'язане з природною різноманітністю функцій, соціальних ролей. Суспільству необхідні лікарі, юристи, інженери, управлінці та дрібні службовці, водії міського транспорту й двірники тощо. Ієрархія функцій визначає ієрархію соціальних груп. Винагорода здійснюється у відповідності з роллю, тому є справедливою. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства.

Таблиця 1.

Методологічні підходи до аналізу соціальної стратифікації

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД	КОНФЛІКТНИЙ ПІДХІД	ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПІДХІД
1. Стратифікація природна, необхідна, неминуча, бо пов'язана з багатоманітністю потреб, функцій і соціальних ролей.	1. Стратифікація не необхідна, але й не неминуча. Вона виникає з конфлікту груп.	1. Стратифікація не завжди є необхідною і корисною. Вона з'являється не лише в силу природних потреб, але й на основі конфлікту, що виникає у результаті розподілу додаткового продукту.
2. Винагорода здійснюється у відповідності з роллю і тому справедлива.	2. Стратифікація несправедлива. Її визначають інтереси можновладців.	2. Винагорода може бути справедливою і несправедливою.
3. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства.	3. Стратифікація утруднює нормальне функціонування суспільства.	3. Стратифікація може сприяти, а може утруднювати розвиток.

Проте функціональний підхід не може пояснити дисфункції, коли окремі ролі винагороджуються аж ніяк не пропорційно їхній питомій вазі, значущості для суспільства. Наприклад, винагорода осіб, що обслуговують еліту. Критики функціоналізму підкреслюють, що висновок про корисність ієрархічної побудови суперечить історичним фактам про сутички, конфлікти між стратами, які призводили до складних ситуацій, вибухів і часом відкидали суспільство назад.

Другим напрямком аналізу соціальної стратифікації можна назвати конфліктний підхід, бо він аналізує її з позицій теорії конфлікту. Згідно з цією концепцією соціальна стратифікація не є необхідною і неминучою, вона виникає з боротьби груп, їхнього конфлікту. Її визначають інтереси тих, хто при владі, тому стратифікація несправедлива й утруднює нормальне функціонування суспільства.

Висхідні позиції конфліктного підходу були сформульовані К. Марксом, який пов'язує соціальну нерівність з різним становищем груп людей в системі матеріального виробництва, із відношенням до власності. Панує той, хто володіє засобами виробництва. Вся історія суспільства — це історія боротьби класів. За К. Марксом, з розвитком суспільства зростає соціальна напруга, багатства накопичуються в руках небагатих, розвивається конфлікт, який завершується вибухом, ліквідацією експлуатації.

Критики марксистської концепції виступили проти абсолютизації критерію відношення до власності та спрощеного уявлення про соціальну структуру як взаємодію двох класів. Вони посилювалися на різноманітність страт, на те, що історія дає приклад не лише загострення відносин між стратами, а й зближення, стирання протиріч.

Конфліктний підхід набуває розвитку у М. Вебера, який виділяє три компоненти соціальної нерівності:

- 1) майнова нерівність;
- 2) нерівність статусів;
- 3) володіння реальною владою.

В основі соціальної нерівності, за Вебером, лежать не лише володіння власністю й рівень доходів, хоча це дуже суттєво, а й нерівність статусів, які дають змогу виконувати ту чи іншу соціальну роль та забезпечують можливість досягнення певного становища, а також рівень володіння реальною владою, зокрема, належність до тих чи інших політичних сил.

Кожен з цих компонентів може забезпечити сходження соціальним ескалатором. У середньовіччі особливу роль у формуванні ієрархічної структури відіграла належність до певних статусних груп. У новітні часи в ряді країн найважливішим фактором, що забезпечує входження до найвищих верств, ставала партійна належність. Зокрема, у тоталітарному радянському суспільстві саме вона визначала близькість до владних структур й давала можливість досягти вищих щаблів.

Ідея багатомірної стратифікації набуває розвитку у П. Сорокіна, який виділяє три основні форми стратифікації і, відповідно, три види критеріїв: економічні, політичні та професійні. Всі вони тісно пов'язані між собою. Люди, які належать до вищих верств у якомусь одному відношенні, як правило, належать до тих самих верств і за іншими параметрами. Представники вищих економічних верств належать одночасно й до вищих політичних і т. ін. Проте існує й багато винятків з цього правила, форми не співпадають.

Складність і розмаїття сучасних соціальних утворень потребують при визначенні ієрархічної структури використання різних критеріїв.

У 70 - 80-х роках минулого століття набула розповсюдження тенденція синтезу функціонального та конфліктного підходів. Найбільш повного виразу вона дістала в роботах американських вчених Герхарда і Джін Ленскі, які сформулювали еволюційний підхід до аналізу соціальної стратифікації. Вони розробили модель соціально-культурної еволюції суспільства й показали, що стратифікація не завжди була необхідною та корисною. На ранніх етапах розвитку ієрархія практично відсутня. У подальшому вона з'явилася внаслідок природних потреб, частково ґрунтуючись на конфлікті, який виникає в результаті розподілу додаткового продукту. В індустріальному суспільстві вона базується в основному на консенсусі цінностей можновладців і рядових членів суспільства. У зв'язку з цим винагорода буває і справедливою, і несправедливою, а стратифікація може сприяти або утруднювати розвиток, залежно від конкретно-історичних умов і ситуацій.

Більшість сучасних соціологів підкреслює, що соціальна диференціація носить ієрархічний характер і являє собою складну, багатопланову соціальну стратифікацію. Зазначимо, що сьогодні велику роль у соціальній стратифікації відіграє культурний капітал (за термінологією П. Бурд'є), головним елементом якого є освітній капітал, тобто рівень освіти особистості.

Отже, звичайно соціологи говорять про вищий, середній та нижчий класи, або страти, які мають, у свою чергу, внутрішню диференціацію. Американський соціолог Л. Уорнер, наприклад, наводить п'ять ознак класу (рід занять, джерело та

розмір доходу, район проживання, тип житла) і відповідно виділяє шість класів — від вищого, до якого належать найбільш високопоставлені люди, потім менш високопоставлені, до вищої та нижчої верств середнього класу, і до вищої та нижчої верств робітників. До вищої верстви вищого класу зараховують найбільш високопоставлених за народженням та багатством, до нижчих — тих, хто недавно розбагатів. До вищої верстви середнього класу зараховують дрібних бізнесменів, торговців, учителів, офіцерів поліції, середній управлінський персонал. Нижчий клас також складається з двох груп. У його верхній групі — робітничий клас, обслуговуючий персонал, ремісники. До нижчої належать безпритульні, безробітні, збіднілі старики, алкоголіки та ін.

На думку більшості соціологів, середній клас має найбільш складну структуру, оскільки об'єднує і бізнесменів, і людей найманої праці (більшість інтелігенції, управлінський персонал середньої та нижчої ланки). Доходи осіб, які працюють за наймом, звичайно не нижчі за доходи середньої та дрібної буржуазії. За критеріями доходу та розміру власності до середнього класу часто включають три чверті всього населення. Зростання середнього класу найбільш пов'язують з розвитком освіти. Причому традиційно зростання середнього класу розглядається як джерело стабільності та розквіту суспільства. Збільшення середнього класу максимально символізує його соціальну мобільність. Проте особливе місце середнього класу, перспективи його розвитку не виключають поляризації суспільства. Про поляризацію сучасного суспільства свідчить той факт, що, як і досі, багатство зосереджується у руках небагатьох. Відомий англійський соціолог Е. Гідденс наводить статистичні дані про поляризацію англійського суспільства: 5% вищого класу володіють 90% акцій приватних корпорацій, 5% вищого класу отримують 16% загального прибутку, у той час як 50% представників нижчих верств отримують лише 5% прибутку.

У суспільстві відбувається постійне горизонтальне та вертикальне переміщення індивідів та соціальних груп. У період якісного оновлення суспільства, докорінної зміни соціально-економічних та політичних відносин соціальні переміщення особливо інтенсивні. Практично в такі періоди відбувається

заміна правлячих соціальних верств, з'являються нові соціальні групи — носії нових відносин. Кризовий стан суспільства, загострення соціальних конфліктів призводять до погіршення становища і зубожіння основної маси населення. Нині всі ці процеси можна спостерігати в нашій країні. З'явилися нові соціальні групи, відмінні від інших за місцем у системі соціально-економічних відносин. Це підприємці, банкіри, кооператори, орендарі, фермери та інші. У міру усвідомлення власних інтересів, розвиваються домагання цих груп на місця у вищих владних структурах. Відбувається заміна старої політичної еліти шляхом її витіснення або трансформації.

У перехідні періоди у зв'язку із зростанням соціальної мобільності особливої гостроти набуває проблема маргінальності.

Поняття «маргінальність» означає стан особистості або спільноти, що існує на межі різних культур. Це стан тих, хто відійшов від своєї страти, але ще не адаптувався до нової, не прийняв її цінностей, норм. Типовим прикладом є стан тих, хто переїздить із села до міста, міняє професію, входить до управлінської структури. Вони вже існують у нових умовах, зазнають впливу інших факторів, нової професії, міського способу життя, та не одразу стають городянами, професіоналами, управлінцями. Труднощі адаптації до нового соціокультурного осередку породжують внутрішню напругу, стресові стани. У зв'язку з цим поведінка маргінала відзначається мінливістю, крайніми проявами. **Маргінальним може бути також все суспільство, якщо перехід до нових соціальних умов здійснюється швидко, руйнуються його підвалини та все ще продовжують діяти старі стереотипи, цінності свідомості, старі норми поведінки.**

На розвиток, рух соціальних груп суттєвий вплив справляють соціальні інститути, які вже склалися.

Соціальна структура — це не лише система соціальних груп, спільнот, а й інституціональні та організаційні форми, що забезпечують їхній розвиток та переміщення, додають стабільності та визначеності соціальним зв'язкам.

Організованість як ознака соціального інституту припускає систему соціальних статусів, ролей, цінностей, які додають взаємодії цілеспрямований, регулярний, стійкий характер.

Нормативність виражається у тому, що соціальні норми є обов'язковим компонентом соціального інституту. Вони функціонують у вигляді звичаїв, традицій, законів та ін., забезпечують узгодження дій, стандартів.

Соціальний інститут передбачає застосування соціального контролю, бо норма не лише проголошується, а й забезпечується системою санкцій.

Поняття «інституціоналізація» означає нормативне та організаційне зміцнення, упорядкування соціальних зв'язків. Її ознаками можна вважати виникнення нової соціальної спільноти, що займається спеціалізованою діяльністю, появу соціальних норм, що регулюють цю діяльність, установ, організацій, що забезпечують захист певних інтересів. Так, освіта стає соціальним інститутом, коли виникає особлива соціальна спільнота, зайнята професійною діяльністю з навчання й виховання, набувають розвитку масова школа, спеціальні норми, що регулюють процеси передачі соціального досвіду. В сучасних умовах у нашому суспільстві інституціоналізація нових форм господарської діяльності пов'язана з появою норм, законів, що сприяють її розвитку, спеціальних установ, організацій, зайнятих підготовкою та оформленням цих нових форм, наприклад, шляхом приватизації, які захищають інтереси нових власників.

Надаючи сталості і визначеності діяльності соціальних груп, спільнот, соціальні інститути інтегрують їх, надають їхній взаємодії цілісного характеру. Це дає змогу розглядати соціальні інститути як різновид особливих соціальних зв'язків, тобто таких, що забезпечують цілісність. Соціальні інститути діють від імені суспільства як цілого. Поряд з позитивним характером процесів інституціоналізації слід відзначити й негативні моменти, прояви. Інституціональні форми дуже консервативні і можуть служити перешкодою для розвитку інноваційних процесів. Вступаючи у життя, нове покоління наслідує інституціональні форми, що вже цілком склалися. Воно зазнає впливу усталених форм господарської діяльності, політичних інститутів, стандартів, стереотипів

поведінки. Перехід до нового потребує подолання цього впливу. Якісне оновлення суспільства в нашій країні зажадало подолання впливу старих політичних структур тоталітарного суспільства, старих зразків поведінки, що є нелегкою справою.

Негативним є певне знеособлення, деіндивідуалізація, формалізація, стандартизація зв'язків у результаті інституціоналізації. Соціальні інститути розвиваються через подолання цих протиріч між потребами подальшого розвитку та старими організаційними формами. Е. Дюркгейм зазначав, що призначення соціальних інститутів полягає у налагодженні відповідності між інституціональними формами та новими потребами суспільства.

Які ж функції виконують соціальні інститути?

Перш за все необхідно назвати такі:

- 1) функція закріплення і відтворення суспільних відносин у певній галузі;
- 2) функція інтеграції та згуртування суспільства;
- 3) регулювання і соціального контролю;
- 4) залучення людей до діяльності, або комунікативна функція.

Кожна з цих функцій віднаходить конкретний вияв і своєрідність у різноманітних інститутах.

Критерієм класифікації соціальних інститутів можуть бути сфери, види діяльності, функції, рівень і характер організації. Г. Спенсер свого часу виділив три типи соціальних інститутів (ті, що продовжують рід, розподільчі та регулюючі). Ян Щепанський говорить про п'ять видів:

- 1) економічні, котрі займаються виробництвом, обміном і розподілом матеріальних благ і послуг;
- 2) політичні, пов'язані з встановленням, підтриманням і виконанням влади;
- 3) виховні і культурні, які створені для зміцнення культури, соціалізації молодого покоління;
- 4) соціальні, що регулюють взаємодію спільнот;
- 5) релігійні.

Трансформаційні процеси, що відбуваються сьогодні на пострадянському просторі, в тому числі в українському суспільстві, зумовлюють появу нових

соціальних інститутів. Так, що стосується економічної сфери, то тут відбувається активний процес інституціоналізації підприємництва, ринкової економіки тощо. У політичній сфері формуються інститути громадянського суспільства. Сьогодні в Україні набуває свого розвитку інститут громадської думки, яскравим показником чого є функціонування різноманітних соціологічних дослідницьких центрів, інституціоналізація соціологічної освіти, поява такої професійної групи, як соціологи.

Одним із найдавніших соціальних інститутів є сім'я. Вона є складним соціальним феноменом, природною висхідною спільнотою людей, пов'язаних кровною спорідненістю. Сім'я – це особливий соціальний інститут, що регулює відтворення людини за допомогою особливої системи ролей, норм, організаційних форм. Разом з тим це мала контактна група людей, які взаємодіють між собою, особлива форма взаємодії.

Як правило, в сучасних визначеннях сім'ї підкреслюються всі ці характеристики. Так, Н. Смелзер пише: "Сім'єю називається основане на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю за виховання дітей". Відомий радянський дослідник сім'ї А. Г. Харчев звертає увагу на зв'язок сім'ї з потребами суспільства. Він розглядає сім'ю як "історично конкретну систему взаємовідносин між подружжям, як малу соціальну групу, члени якої пов'язані шлюбними, родинними відносинами, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю і соціальна необхідність якої обумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення".

Складний характер сім'ї як соціального утворення вимагає різних методологічних підходів до її соціологічного аналізу. Як мала контактна група сім'я вивчається перш за все на мікрорівні, особлива увага звертається на аналіз міжособистісної взаємодії в сім'ї, організацію сімейного життя, групову поведінку. Сучасний напрямок символічного інтеракціонізму розглядає сім'ю як систему соціальних ролей.

Як соціальний інститут сім'я вивчається на макрорівні, у цьому плані аналізуються перш за все її соціальні функції. При цьому функціоналісти виходять з гармонії сім'ї і суспільства як цілості, розглядають функції сім'ї як природній вираз і реалізацію потреб суспільства. Представники конфліктного підходу звертають увагу на складний, суперечливий характер сімейних відносин, на ролеві та інші конфлікти, що виникають на ґрунті суперечливих сімейних та інших стосунків. Очевидно, складність феномену сім'ї робить необхідним поєднання різних підходів.

Важливо враховувати, що, вивчаючи міжособистісну взаємодію, не можна абстрагуватися від того, що групова поведінка залежить від соціальних, економічних і соціокультурних умов життєдіяльності сім'ї, тобто поєднання підходів сприяє більш глибокому аналізу.

Як особливий соціальний інститут, як елемент соціальної структури сім'я тісно пов'язана з економікою. В кінцевому рахунку, особливості сім'ї, її історичні типи визначаються пануючими економічними відносинами. Сім'я не обмежується лише родинними взаєминами, а передбачає і спільне проживання родичів, наявність спільних елементів побуту, сімейного домашнього господарства, розподілу праці. Спільне проживання пов'язане в окремих сім'ях зі спільним виробництвом, тобто сім'я може виступати і як економічна категорія.

На сім'ю впливають і інші соціальні інститути: політика, системи моралі, права, культура. Для кожного виду культури характерне переважання тих або інших рис сім'ї.

Інститут сім'ї має конкретно-історичний характер, він постійно змінюється і розвивається у зв'язку з розвитком потреб суспільства. Життя сім'ї, її історичні типи, її структура залежать від загальних тенденцій зміни, розвитку суспільства. При переході від традиційного суспільства до сучасного сім'я суттєво змінюється. Домашнє господарство перестає бути основною економічною одиницею, відбувається розподіл дому і роботи. Здійснюється перехід від розширеної сім'ї, яка складається з трьох поколінь, де домінують старші, до децентралізованих нуклеарних сімей, де шлюбні узи ставлять вище родових, батьківських.

Відбувається перехід від стабільної багатодітної сім'ї до малодітної і масової одnodітної сім'ї. Відбувається перехід від сім'ї, основаної на соціокультурних приписах, до міжособистісних переваг.

Характер сімейної родової структури визначається в кінцевому рахунку соціально-історичними умовами. Нерівноправність жінки в суспільстві тягне за собою нерівноправність у сім'ї. З іншого боку, розвиток демократії, утвердження прав і свобод жінки ведуть до утвердження рівноправності в сім'ї. Сімейна влада може базуватися на традиційних уявленнях, на економічному переважанні чи моральному авторитеті. Багатогранні і методи забезпечення сімейної влади.

Ролі та їхня реалізація регулюються різними нормами. Правові норми регулюють майнові відносини подружжя, матеріальні обов'язки подружжя по відношенню до дітей, один до одного, розлучення. Моральні норми, звичаї, традиції регулюють процес залицяння, вибору супутника життя, розподілу влади і обов'язків між подружжям, виховання дітей, сімейне дозвілля, ставлення до родичів.

У свою чергу, сім'я впливає на всі сторони життя суспільства. Вона є своєрідною моделлю суспільства, всіх соціальних зв'язків. У сім'ї закладаються генетичні, біологічні основи здоров'я, звички, установки по відношенню до свого здоров'я. Сім'я виховує смаки і потреби. У молодшого покоління багато в чому визначає вибір професії, рівень духовних цінностей. Саме в сім'ї закладаються основи ставлення до старшого покоління. У сім'ї людина вперше стикається з розподілом праці, з формами господарської діяльності.

Сім'я має високу персональну значимість. Для більшості людей сьогодні – це необхідний життєвий осередок, особлива ніша, яка оберігає, захищає людину. За даними дослідників, смертність у людей, які не перебувають у шлюбі, значно переважає смертність у людей сімейних. Особливо це стосується чоловіків. Наприклад, у віці від 25 до 64 років розлучені чоловіки вдвічі частіше вдаються до самогубства, ніж сімейні, в 3,3 рази частіше вмирають від цирозу печінки і раку, в 5,4 рази — від діабету і туберкульозу. Звичайно, благотворний вплив справляє благополучна сім'я, а неблагополучна скоріше погіршує стан людини.

Функції сім'ї. Головне призначення сім'ї – забезпечення соціальної та культурної безперервності розвитку суспільства.

Як соціальний інститут сім'я виконує перш за все репродуктивну функцію, тобто функції дітонародження, відтворення населення. Вона не обмежується біологічним продукуванням, а має соціальний характер, оскільки передбачає не лише народження дитини, а відтворення людини, яка б відповідала сучасному рівню розвитку суспільства.

Сім'я виконує економічну, матеріально-виробничу, господарсько-побутову функції, функцію накопичення матеріальних благ та передачі їх у спадок. Розвиток в останні роки індивідуально-трудової діяльності, сімейного підприємства, оренди поступово повертає виробничу працю до сім'ї, активізує виконання функції передачі соціального статусу.

З репродуктивною функцією тісно пов'язана виховна функція сім'ї. Сім'я забезпечує спадковість у розвитку культури, бере участь у збереженні та передачі молодому поколінню духовних цінностей та трудових навичок. Сім'я забезпечує первинну соціалізацію дитини, вводить її до складного світу соціальних зв'язків, прищеплює їй звички, навички, формує погляди, моральні установки, цінності. Сім'я виконує рекреативну, тобто відновлювальну, або функцію емоційної стабілізації та психологічної терапії. У сім'ї ми одержуємо допомогу, підтримку, скидаємо ту напругу, яку набули в процесі соціальних контактів. Сім'ї властива також комунікативна функція, оскільки вона задовольняє потребу людини в спілкуванні на основі взаєморозуміння і взаємопідтримки, та, разом з тим, в ізоляції, усамітненні. Сім'я виконує регулятивну функцію, зокрема, здійснює функцію моральної регламентації поведінки членів сім'ї, у спілкуванні один з одним та з іншими людьми, функцію регуляції сексуальної поведінки. Саме тільки почуття належності до сім'ї корегує поведінку на роботі і в спілкуванні з іншими людьми. Іноді дослідники сім'ї називають також феліцитивну функцію (від латин. слова *felicite*, що означає "щастя"). Однак точніше віднести її до функцій, що задовольняють особисті потреби індивідів.

Усі соціальні функції задовольняють також особисті потреби. Так, функція відтворення задовольняє потреби у дітях, у батьківстві, у вихованні дітей. Економічна та господарсько-побутова задовольняють потреби у господарсько-побутових послугах, матеріальній допомозі. Функція соціалізації виражається у таких індивідуальних функціях, як духовне взаємозбагачення членів сім'ї. Функція дозвілля задовольняє потреби у спільному дозвіллі. Функція емоційної стабілізації та психологічної терапії забезпечує одержання психологічного захисту, емоційної підтримки в сім'ї, вдоволення потреби в особистому щасті, коханні.

На реалізацію функцій впливають особливості періодів життєдіяльності сім'ї. Як правило, виділяють такі періоди життєдіяльності. Перший – від вступу у шлюб до народження першої дитини. Другий закінчується вступом дитини до школи, третій – досягненням соціальної зрілості останньою дитиною. Останній, четвертий, розпочинається створенням власної сім'ї останньою дитиною.

Структура сім'ї та її внутрішня організація залежать від багатьох факторів. Зокрема, вона визначається характером взятого шлюбу.

Історія знає різні види сім'ї, які визначаються за характером шлюбу (моногамні та полігамні). Моногамна сім'я складається з двох суб'єктів подружжя, полігамна має два різновиди: полігінія (шлюб між одним чоловіком і кількома жінками) та поліандрія (шлюб між однією жінкою та кількома чоловіками).

Історично першим видом була полігамна сім'я, з розвитком суспільства їй на зміну приходить моногамна. У сучасному світі полігінія збереглася, в основному, в країнах Арабського Сходу, поліандрія зустрічається у деяких племен Індії, Тибету, Південної Америки.

У сучасних країнах зустрічаються також нетрадиційні одностатеві сім'ї. Сексуальні меншини ведуть боротьбу за їх визнання, правове оформлення.

Значення шлюбу у визначенні характеру сім'ї ще не дає змоги зробити висновок про його первинність. Донині ведуться суперечки, що первинне – шлюб чи сім'я. Та відповіді не дають ні теорія, ні повсякденне життя. Кожний перепис

населення, наприклад, показує, що кількість жінок, що перебувають у шлюбі, більше кількості одружених чоловіків. Це не означає, що у нас існує багатоженство. Очевидно, одне й те ж явище – незареєстрований шлюб – люди розцінюють по-різному: жінки вважають його реальним, справжнім, чоловіки – тимчасовим співжиттям, безшлюбністю.

З точки зору вибору подружжя шлюби діляться на ендогамні (взяті у межах власної спільноти) та екзогамні (між представниками різних груп). Це призводить до виникнення двох видів сім'ї: соціально-гомогенної (однорідної) та соціально-гетерогенної (різномірної). За даними соціологів, гомогенні сім'ї складають близько 70% від загальної кількості сімей. У таких сім'ях чоловік, жінка та їхні батьки належать до одних і тих самих соціальних груп, соціальних верств. Гомогенна сім'я, як правило, більш стійка, гармонійна, елітарна. Соціально гетерогенних сімей до 36%. Належність до різних культурних, соціальних груп, різна освіченість, професії порушують гармонію, стійкість, тому тут переважають авторитарні стосунки. Проте ці особливості не слід абсолютизувати. Іноді існуючі відмінності стимулюють більшу активність самоосвіти, самовиховання тощо.

За типом верховенства, керівництва сім'єю визначають два різновиди сім'ї: егалітарна (рівноправна) сім'я та авторитарна. Авторитарні характеризуються жорстким підпорядкуванням одному з подружжя чи іншому членові сім'ї. Егалітарна сім'я основана на розподілі ролей у відповідності з особистими якостями та здібностями подружжя, на участі кожного у прийнятті рішень, виховання дітей спирається на переконання, а не на примус. Егалітарну сім'ю часто називають демократичною, маючи на увазі розподіл влади. У суспільствах панують при цьому патріархальні або матріархальні принципи. Це відбивається на розподілі влади та розселення членів сім'ї за місцем проживання батька чи матері. Як правило, більш стійкими є сім'ї, де головна роль належить жінці.

Можна прослідкувати вплив на сім'ю соціальної приналежності. На думку дослідників, для сімей робітників характерна більш жорстка визначеність сімейних ролей, ніж для сімей середнього класу. Характерною особливістю є також нарізне

дозвілля чоловіків та жінок, у той час як для сімей середнього і особливо вищого класу характерний спільний відпочинок.

Чим нижчий дохід сім'ї, тим частіше її очолює жінка. Ян Робертсон відзначає, що для чорних у США є характерним, що в 40% випадків головною в сім'ї є жінка.

Рольова структура характеризує систему стосунків членів сім'ї відповідно до рольових приписів, оснований на традиціях, звичаях, що існують у суспільстві, соціальних групах, сім'ї. Традиційні ролі, згідно з якими жінка вела дім, господарство, народжувала та виховувала дітей, а чоловік був головою сім'ї, хазяїном, який забезпечував економічну самостійність сім'ї, уже трансформувалися. Сьогодні більшість жінок працює, виконує вагомі соціальні ролі, заробляє іноді більше свого чоловіка. Це впливає на всі сторони функціонування сім'ї, у тому числі на демографічну поведінку, спричиняючи зниження народжуваності та зростання рівня розлучень.

Особливості сім'ї залежать також від її складу. Дослідники виділяють розширену сім'ю, яка включає різні покоління, нуклеарну (окрему, просту) сім'ю, яку утворюють подружжя з дітьми, і неповну, коли відсутній один з подружжя. Кожний з цих видів сім'ї має свої соціальні проблеми. У складній сім'ї – це проблема взаємостосунків поколінь, відмови від дрібної опіки над молодими, допомоги старшим. У неповній сім'ї – це проблема виховання дітей. У простій (нуклеарній) – це проблема клімату, формування традицій, стилю сімейного життя.

Під час соціологічного аналізу сім'ї велике значення має врахування вікових характеристик подружжя. Розрізняють молодіжну сім'ю, коли вік подружжя до 30 років, сім'ю середнього подружнього віку, літню подружню пару. Вік накладає відбиток на сімейні стосунки, на характер труднощів, протиріч, які доводиться долати. В молодіжній сім'ї – це труднощі адаптації до подружніх обов'язків, до нового побуту. У сім'ї середнього подружнього віку – проблему уникнення нудьги, одноманітності, стереотипності у взаємостосунках подружжя, виникаючих конфліктів. У літнього подружжя – проблеми дбайливого ставлення один до одного, поступливості, освоєння нових ролей.

Суттєвий вплив на характер сімейних стосунків справляє кількість дітей. За кількістю дітей звичайно виділяють такі різновиди сім'ї, як бездітні, одностітні, малодітні та багатодітні сім'ї. Бездітні сім'ї (де протягом 10 років подружнього життя не народилася дитина) складають більше 15% всіх сімей. Кожна третя така сім'я розпадається частіше за все з ініціативи чоловіків. Одностітні сім'ї складають у містах більше 50% сімей. З них розпадається кожна друга. Малодітна (сім'я з двома дітьми) відзначається більшою стійкістю (у порівнянні з одностітною більше ніж у три рази). Вона створює кращі умови для формування особистості дитини, його моральних якостей та комунікативних здібностей. Багатодітна сім'я (троє та більше дітей) розпадається рідко, має й інші переваги, хоча в сучасних умовах її існування пов'язане з великими матеріальними труднощами.

Загальною тенденцією сучасного розвитку сім'ї є зменшення кількості дітей. За даними соціологічних досліджень, і чоловіки, і жінки хотіли б мати в середньому менше дітей, ніж було в сім'ї їхніх батьків. Це пояснюється не лише зміною становища жінки, її більшою зайнятістю, не лише рівнем матеріальної забезпеченості сім'ї, але й напруженістю, конфліктністю стосунків у сім'ї. Найважливішою соціальною проблемою є взаєморозуміння в сім'ї, її згуртованість, вміння долати труднощі.

Соціальні проблеми сім'ї в сучасних умовах загострюються у зв'язку з палінням народжуваності, старінням населення, нестабільністю шлюбу, зростанням кількості вільних союзів, позашлюбних народжень і т. п. Разом з тим, для сучасної сім'ї характерні також позитивні зміни: розширення свободи вибору для чоловіка й жінки, утвердження рівності характерів, великі можливості контактів між поколіннями, у цілому більша орієнтація на сім'ю. Численні опитування свідчать про те, що все більше людей розглядає сім'ю як найвищу цінність. С. І. Голод підкреслює, що соціальні зміни виявляються також у тому, що в структурі мотивів шлюбу на перший план виходять цінності, пов'язані з народженням та вихованням дітей, а також цінності подружжя як особистісного спілкування. Звідси оптимістичні прогнози ряду соціологів відносно розвитку сім'ї

у XXI сторіччі як вільного союзу, основанийого на коханні, співробітництві, спільному веденні домашнього господарства.

Багато дослідників звертають увагу на складні й важкі проблеми становлення сім'ї.

Адаптація до сімейної ролі – складний і важкий процес. За даними соціологів, із загальної кількості розлучень майже 40% посідають шлюби, які проіснували менше чотирьох років. Якщо адаптація проходить успішно, подружжя стає гармонійно єдиним, у протилежному випадку виникає стан напруги, яка потім переходить у конфлікти, котрі можуть закінчитися розлученням.

Внутрішня гармонія, згуртованість визначаються впливом внутрішніх та зовнішніх факторів. До внутрішніх належать: взаємна любов, почуття обов'язку по відношенню до подружжя, дітей, взаємне прагнення до щастя, піклування один про одного, використання шлюбу для реалізації устремлінь особистості. Зовнішні фактори: тиск нормативних систем, які вимагають збереження сім'ї, турбота про дітей, вплив громадської думки, економічних умов.

Що ж є критерієм успішного шлюбу? Ян Щепанський називає: 1) міцність шлюбу; 2) суб'єктивне почуття щастя у кожного з подружжя; 3) здійснення очікувань більш широких груп; 4) повний розвиток особистості кожного з подружжя, їхньої активності, здібностей, виховання здібних та активних дітей; 5) досягнення внутрішньої інтеграції, відсутність конфліктів. Проте не слід абсолютизувати ці показники, в повному обсязі вони майже ніколи не зустрічаються, можливі різні їх поєднання.

У сім'ї неминучі протиріччя, конфлікти, бо подружжя можуть відрізнитися за характером, за духовними запитами, рівнем емоційності, характером та рівнем культури. Напруга в сім'ї може виникати на підставі ведення домашнього господарства, виховання дітей, матеріальної забезпеченості сім'ї та ін.

Соціологи класифікують сучасні сім'ї за фактом роботи дружини, за ставленням до цієї роботи, за участю чоловіка в домашніх справах. Американський вчений Джессі Бернард виділяє у цьому зв'язку такі типи сім'ї: 1) коли чоловік працює, дружина вдома; чоловік та жінка задоволені цією обставиною; 2) і чоловік,

і дружина працюють за необхідністю, жінка з радістю сиділа б вдома; поступово зростає почуття ураженості, у чоловіка навіть більше; 3) обидва працюють, дружина виконує всі домашні обов'язки, але обидва раді, що працюють; 4) обидва працюють та обидва ділять домашні обов'язки.

У літературі висловлювалася думка, що вихід у плані зміцнення сім'ї полягає у поверненні до материнського призначення жінки, в полишенні нею роботи. Джессі Бернард заперечує цей висновок, вона вважає, що це не вирішить проблеми, бо жінка, спробувавши волі, не відмовиться від вільного вибору трудової та суспільної діяльності. Перспективним їй уявляється спільне ведення домашнього господарства.

Конфлікти виникають не лише між подружжям, а й між батьками та дітьми. Їх складніше розв'язати, бо вони ґрунтуються на відмінності культур старих та нових поколінь.

Які ж шляхи подолання напруженості? Конфлікти долаються під впливом спільних прагнень досягнення гармонії, симпатії, любові членів сім'ї один до одного, під впливом установки на взаєморозуміння, терпимість, поблажливість, під впливом страху за розпад сім'ї, втрати прихильності. Якщо конфлікти, напруженість не припиняються, це призводить до розпаду сім'ї.

Одним із найважливіших соціологічних понять та елементів соціальної структури є особистість. Неможливо аналізувати соціальні процеси, функціонування й розвиток соціальних систем, не звертаючись до дослідження сутності особистості як суб'єкта соціальної поведінки та суспільних відносин, не вивчаючи потреб, інтересів, духовного світу особистості, не аналізуючи складних й різнобічних її зв'язків з соціальним мікро- і макросередовищем.

Особистість вивчається різними науками. Філософію цікавить особистість як суб'єкт пізнання і творчості. Психологія аналізує особистість як стійку цілісність психічних процесів, властивостей.

Соціолог вивчає особистість як елемент соціального життя, розкриває механізми її становлення під впливом соціальних факторів, механізм зворотної дії на соціальний світ, її участь у змінах та розвитку суспільних відносин. Соціологія

вивчає зв'язки особистості і соціальних груп, особистості і суспільства, регуляцію і саморегуляцію соціальної поведінки.

Включення людини до суспільства здійснюється через різні елементи соціальної культури (соціальні групи, інститути, соціальні організації), через систему соціальних ролей, які вона виконує, через норми, цінності суспільства, які нею приймаються.

У соціології прийнято розмежовувати поняття «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність». Поняття «людина» служить для характеристики й біосоціальної природи. Людина – це родове поняття, яке вказує на належність до людського роду, вищого ступеня розвитку живої природи на нашій планеті. Як жива істота людина підпорядковується основним біологічним та фізіологічним законам, як соціальна – законам розвитку суспільства.

Поняття «індивід» характеризує окрему людину.

Поняття «особистість» служить для характеристики соціального в людині. Соціологію цікавить людина як соціальна істота, як продукт і суб'єкт суспільних процесів, як вираз суспільних інтересів. Особистість можна визначити як стійкий комплекс якостей, властивостей, набутих під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп, до яких вона належить, до життєдіяльності яких включена.

Формування цих якостей і властивостей багато в чому опосередковано біологічними особливостями індивіду. Проте вирішальна роль у процесі становлення особистості належить соціальному впливу, величезній кількості соціокультурних факторів, які вводять людину у соціальний світ.

Чи кожна людина особистість? Так, оскільки через систему своїх соціальних якостей вона виявляє риси даного суспільства, соціальних груп та інших соціальних форм. Проте рівень розвитку особистості може бути різним.

Індивідуальність – це те, що різнить одну людину з іншою, і як біологічну, і як соціальну істоту. Це його неповторні індивідуальні особливості. Соціологію цікавить не сама по собі неповторність, індивідуальність, а її вплив, місце в суспільних процесах.

Вивчення особистості вимагає виявлення різноманітних соціальних зв'язків особистості з суспільством, його елементами (соціальними групами, інститутами, організаціями, цінностями і т. ін.). Перш за все необхідно з'ясувати місце, положення особистості в системі соціальних спільнот. Положення розкривається через поняття статусу, тобто позиції особистості в соціальній системі, зв'язаній з належністю до соціальної групи, і аналіз її соціальних ролей, і того, як вона ці ролі виконує

Соціологи відрізняють успадковані та набуті статуси. Якщо перші визначаються обставинами (наприклад, статус городянина), походженням, місцем народження, то другі – зусиллями самої людини (наприклад, статус спеціаліста). Статуси можуть бути формалізованими (наприклад, директор підприємства) і неформалізованими (лідер колективу, групи). Статус і роль тісно пов'язані. Соціальні ролі – це ті функції особистості, які обумовлені соціальним статусом. Статус і роль відбивають динамічні і статистичні аспекти соціального стану.

Якщо статус – це об'єктивне, то соціальна роль – єдність об'єктивного і суб'єктивного. Статус позначає місце індивіда в соціальній системі, роль – це сукупність дій, які повинен виконати індивід, посідаючи дане місце. Кожний статус, як правило, передбачає цілий набір ролей. Зміст соціальної ролі диктується суспільством, його вимогами, які включають у себе приписи, оцінки, чекання, санкції. Рівень виконання цих вимог залежить від того, як вони відбиваються у свідомості особистості і реалізуються у її діяльності. Від спеціаліста, випускника вищої ніколи, суспільство, наприклад, очікує компетентного розв'язання завдань професійної діяльності, високого рівня моральної і політичної культури. Від батька – турботи про утримання і виховання дітей, від друга – розуміння, співпереживання, бути готовим надати допомогу, підтримку.

Згідно Т. Парсонсу, будь-яку роль можна описати п'ятьма основними характеристиками: 1) емоційна – одні ролі вимагають емоційної стриманості, інші – розкутості; 2) способом одержання – одні пропонуються, інші – здобуваються; 3) масштабом – частина ролей сформульована і чітко обмежена, інша –

розпливчата; 4) формалізацією – дія за строго встановленими правилами або довільна; 5) мотивацією.

Оскільки кожна людина одночасно виконує багато соціальних ролей, можливе виникнення міжролевих конфліктів. Наприклад, виконання ролей подружжя, матері і батька, і молодого спеціаліста, ролі наукового дослідника і викладача і т. п.

Звикання до соціальної ролі може утруднюватися своєрідністю особистості, рівнем її здібностей, підготовленості, ціннісних орієнтацій, оцінкою ролевих вимог оточуючими та іншими моментами, можливе виникнення внутрішньорольових конфліктів. Дослідження процесу адаптації молодого спеціаліста в трудових колективах показало, що внутрішньорольові конфлікти виникають у зв'язку з невідповідністю випускника до здійснення організаторської, виховної роботи в колективі, відсутністю вміння, навичок наукового узагальнення, у зв'язку з тим, що орієнтація випускника вузу на розв'язання вагомих і творчих завдань часто не відповідає орієнтаціям підприємства на використання молодого спеціаліста в перші роки на виконавчій і часто нетворчій роботі та ін.

Розкриваючи зміст соціологічного підходу до аналізу особистості, варто розглянути її внутрішню будову. Яка ж внутрішня духовна структура особистості?

Соціолога цікавлять внутрішні детермінанти соціальної поведінки людини, які певним чином підключають її до життєдіяльності конкретних соціальних спільнот і суспільства в цілому. До таких суб'єктивних детермінант соціальної поведінки особистості належать перш за все її потреби та інтереси. Потреби людини – це ті форми її взаємодії зі світом (матеріальні чи духовні), необхідність яких обумовлена особливостями відтворення і розвитку її біологічної, психологічної, соціальної визначеності і які в тій чи іншій мірі усвідомлюються, відчуються людиною. Потреби демонструють нам протиріччя між наявним і необхідним. Це характеристика об'єктивного в особистості. Це потреба в чомусь, необхідність чогось, що забезпечує її існування, збереження.

Одну з найбільш цікавих і повних класифікацій потреб дав американський соціолог та соціальний психолог А. Маслоу. Він виділив п'ять видів потреб і

розташував їх у висхідному порядку від нижчих до вищих, духовних:

- 1) фізіологічні;
- 2) потреби безпеки і якості життя (стабільність умов існування, впевненість у завтрашньому дні, безпека існування, гарантована зайнятість і т. п.);
- 3) соціальні потреби (в уподобаннях, приналежності до колективу, спілкуванні, турботі про інших і увазі до себе, в участі в сучасній трудовій діяльності);
- 4) потреби престижу (повага з боку інших, службова кар'єра, статус, визнання і висока оцінка);
- 5) потреби в самореалізації, у творчому самовираженні і т. п.

За А. Маслоу, потреба кожного нового рівня не може перетворюватися в актуальну, якщо не задоволена попередня. Навряд чи можна погодитися з таким висновком, бо в діяльності можуть віднайти свій вираз різні потреби. Їхня ієрархія визначається багатьма факторами, в тому числі й особливістю конкретної ситуації, культурою суспільства, культурою особистості.

В умовах гострої кризи суспільства, повсюдного порушення правопорядку й законності на перший план висувуються потреби безпеки існування.

Ставлення до тих чи інших потреб опосередковане системою цінностей, системою інтересів суспільства і окремих соціальних груп.

Інтерес має об'єктивно-суб'єктивну природу. Це усвідомлення потреб особистості. Потреби й інтереси особистості лежать в основі її ціннісного ставлення до навколишнього світу, в основі системи її цінностей і ціннісних орієнтацій. Поняття цінностей, ціннісних орієнтацій вироблені в соціології для вивчення регуляторів поведінки особистості.

Пояснення і прогнозування соціальної поведінки особистості, і механізмів, спонукальних причин, детермінуючих факторів в більшості своїй будуються на дослідженні ціннісного світу особистості. Поняття «цінність» – одне з фундаментальних понять соціології та інших соціальних наук. Ним широко користуються філософи, політологи, культурологи, психологи, етнографи, історики, правознавці, представники інших галузей суспільствознавства. Вони вкладають у нього свій, як правило, особливий зміст, що відбиває і підкреслює ті чи інші сторони цього надзвичайно складного соціального явища. Абстрагуючись від численних суперечок, дискусій про походження і природу цінностей,

відзначимо, що соціологічний підхід до цієї проблеми спрямований на виявлення ролі цінностей як поєднувальної ланки між поведінкою особистості, соціальних груп та суспільства в цілому. Цінність не завжди є предметом, реально потрібним, необхідним людині. Багато що для людини є цінністю не стільки в силу своїх об'єктивних властивостей і якостей, скільки в силу визнання їх цінністю в певному соціальному середовищі, в даній культурі, в конкретному суспільстві. Це аж ніяк не означає, що предмет сприймається як цінність спонтанно, підкорюючись довільним порухам почуттів, бажань, потягів людини і т. п. Речі, предмети, явища постають перед конкретною особою як цінності, шикуються в певну ціннісну ієрархію в силу дії складних соціальних механізмів, що визначають міру відповідності між реальною значущістю речі для потреб і інтересів особистості і її сприйняттям як цінності. Справа в тому, що індивід, оцінюючи предмет, не співвідносить його прямо чи опосередковано до своїх потреб та інтересів (які він може й не повністю усвідомлювати, знати, розуміти), а пропускає оцінку розуміння ціннісних критеріїв, готових оцінок, уявлень про належне, про справедливе, прекрасне, корисне і т. ін., через призму розповсюджених у даному суспільстві, в його культурі, в свідомості різних соціальних груп. Ці уявлення, які існують у вигляді ідеалів, світоглядних принципів, моральних і правових оцінок, стереотипів буденної свідомості і т. п., формуються суспільством, соціальними групами і є готовими запропонованими, а то й нав'язуваними індивіду формулами соціальної поведінки. Кожний колективний суб'єкт соціальної дії (в тому числі і суспільство в цілому) напрацьовує свою систему ціннісної свідомості, дає реальності своє ціннісне тлумачення.

Сукупність ціннісних уявлень, засвоєних і прийнятих особистістю, лежить в основі того, що вона навколо себе і по собі самій вважає потрібним, необхідним, того, до чого вона прагне у своїй поведінці. Ієрархічні організовані уявлення про цінність лежать в основі рішень, які приймає особистість в численних ситуаціях соціального вибору, беруть активну участь у формуванні внутрішньої програми її дій, як в повсякденних так і в критичних життєвих ситуаціях, «вбудовують» індивіда певним чином у суспільне життя.

Процес формування ціннісної свідомості особистості не слід розглядати лише як процес одностороннього засвоєння індивідом готових, надіндивідуальних стандартів, зразків, ціннісних критеріїв, наявних у суспільній, груповій свідомості. Особистість може більш-менш адекватно усвідомлювати власні потреби та інтереси, зв'язок між ними і природними, соціальними умовами своєї життєдіяльності, критично ставитися до «готових» ціннісних уявлень, перевіряти їхню істинність власним життєвим досвідом. Отже, ціннісна свідомість особистості не є простою проекцією ціннісних уявлень суспільства, групи на внутрішній світ людини. Це надзвичайно складний, багатосаровий, багатомірний духовний феномен, у якому присутні як загальнорозповсюджені ціннісні стереотипи, прийняті не рефлексивно, на віру, так і ціннісні уявлення, «верифіковані» особистим досвідом, власні оцінки, власні ціннісні судження.

Одним з основних елементів внутрішньої структури особистості є «ціннісні орієнтації». Вони не співпадають зі всією сукупністю притаманних конкретному індивіду уявлень про цінне. Ціннісні орієнтації особистості — це системно пов'язані ціннісні уявлення індивіда про світ, що його оточує. Ціннісні орієнтації дають уявлення про стійку спрямованість інтересів.

Нарешті, ще один елемент внутрішньої структури особистості – мотиви. Вони характеризують ставлення особистості до інтересів, орієнтацій, дають їм оцінку.

Під час соціологічного аналізу особистості та її поведінки важливо враховувати те, що практичне ставлення людини до тих чи інших явищ дійсності внутрішньо детерміноване не лише уявленнями, думками про цінності, але й відповідним емоційним ставленням. Соціальна спрямованість поведінки особистості являє собою складну, часто суперечливу єдність раціонального й емоційного. Соціальна характеристика особистості буде неповною без аналізу такого регулятора її поведінки, як соціальні норми. Повноцінним суб'єктом суспільного життя, учасником суспільних відносин особистість стає лише в міру засвоєння та прийняття нею відповідних соціальних норм, які регулюють практично всі сторони життєдіяльності суспільства. Соціальні норми – загальні

правила поведінки в різних соціальних ситуаціях, які поширюються на всіх членів суспільства чи на певні його категорії. Завдяки соціальним нормам розрізнені індивідуальні людські дії і вчинки інтегруються у систему суспільних відносин, формують певний соціальний порядок. Зрозуміти винятковість тієї чи іншої особистості, той чи інший її тип можна, лише дослідивши соціальні норми, яких особистість дотримується не під зовнішнім тиском, примусом, а на основі переконаності в їхній необхідності, правомірності, справедливості, в силу співпадіння цих норм з її ціннісними орієнтаціями.

Потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, соціальні норми — не вичерпують собою перелік елементів, що визначають спрямованість особистості на спосіб соціальної дії. До системи соціальної спрямованості особистості належать також її переконання, ідеали, світоглядні принципи, смаки, звички та багато інших компонентів, які вимагають чіткої фіксації і дослідження. Диспозиційна теорія саморегуляції, яка була розроблена В. О. Ядовим, виділяє як головні визначальні показники загальної позиції особистості: 1) концепцію життя і ціннісних орієнтацій; 2) узагальнені соціальні установки на типові обставини; 3) ситуативні соціальні установки як схильність до виховання і поведінки в даних конкретних умовах.

Окрім соціальної спрямованості особистості, найважливішим предметом виміру під час соціологічного аналізу є соціальний потенціал. Цим поняттям позначаються такі особистісні характеристики, як нахили, здібності, знання, вміння, навички тощо. Вони визначають у своїй сукупності не те, що людина робить, а те, як вона це робить, тобто спосіб, технологію людської діяльності, її рівень, її ефективність. Багато соціологічних досліджень спрямовано на вимірювання рівня здібностей людей до виконання певних соціальних функцій, їхньої підготовленості до професійної, суспільно-політичної, культурної та іншої діяльності.

Одна з найважливіших проблем соціологічного аналізу — проблема соціальної типології особистості. Схожі умови формування особистості детермінують у багатьох індивідів спільні, схожі погляди на світ, і їхні цінності,

спільні життєві цілі та завдання, норми поведінки, уподобання, звички, смаки, симпатії, антипатії, риси характеру, особливості інтелекту тощо. Звичайно, кожна з особистостей по-своєму своєрідна і неповторна та разом з тим їй притаманні таке поєднання, такий ансамбль соціальних цінностей, які можуть віднести її до цілком певного соціального типу – продукту складного переплетення історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людей.

Оскільки соціологія має справу не стільки з одиничним, скільки з масоподібним, вона завжди прагне віднайти в багатогранності ознаки, які повторюються, відкрити в особистості суттєве, типове, що закономірно виникає у певних соціальних умовах. Узагальнений вираз сукупності повторюваних якостей особистості фіксується у понятті «соціальний тип особистості».

Що ж є критерієм виділення соціальних типів особистості?

Різні автори у відповідності зі своєю методологічною позицією пропонують різний набір критеріїв: особливості мотивації, характер, спосіб життя особистості, її нормативні якості тощо.

Соціологічна типізація має свої особливості. Вона завжди пов'язана з характеристикою не лише суб'єктивного, а й об'єктивного в особистості і передбачає виявлення:

- 1) місця особистості в системі суспільних явищ;
- 2) характеристику реальних форм життєдіяльності;
- 3) спрямованість особистості.

При цьому важливо враховувати не лише нормативні, а й реальні якості, їх різноманітність.

В. О. Ядов підкреслює необхідність виявлення базисного типу, характерного для певного суспільства, і модального (реального), переважаючого на тому чи іншому етапі його розвитку.

Модальний тип особистості не конструюється дослідником довільно, умовляно. Він виявляється і зображується лише за допомогою соціологічних досліджень. Крім модального типу, соціологи виділяють і так званий базисний тип, тобто систему соціальних якостей, які найкраще відповідають об'єктивним умовам

сучасного етапу розвитку суспільства. Крім того, можна говорити і про ідеальний тип особистості, тобто про ті риси, якості особистості, які людям хотілося б бачити в своїх сучасниках, взагалі у кожній людині, але які за даних умов неможливі.

У періоди різкої ломки суспільних відносин, радикальних та масштабних перетворень економічних, соціально-політичних структур і форм життя суспільства проблема неспівпадіння модального та базисного типів надзвичайно загострюється. Так, багато з тих людських соціальних якостей, що вкорінилися у нашому суспільстві й набули поширення, несумісні зі здійснюваними в країні економічними та політичними реформами.

Соціологія не лише фіксує реальні особистісні якості людей, їх розподіл за соціальними типами, тенденції змін соціальних типів. Важливим завданням соціології є вивчення окремих каналів, якими здійснюється формуючий вплив суспільства, соціальних спільнот та груп індивідів, вивчення механізмів цього впливу.

Становлення особистості – тривалий процес залучення особистості до соціального, тобто її соціалізація. Це найбільш широке поняття, яке служить для характеристики формування особистості. У словнику «Сучасна західна соціологія» соціалізація визначається як «процес засвоєння індивідом протягом життя соціальних норм та культурних цінностей того суспільства, до якого він належить». Соціалізація, як підкреслювалось вище, охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні знання, норми, цінності, що дозволяють йому функціонувати як рівноправному членові суспільства. Провідним та визначальним принципом соціалізації є цілеспрямований вплив (навчання, виховання). Проте соціалізація включає й стихійні, спонтанні процеси, які так чи інакше впливають на формування особистості.

До змісту соціалізації входить засвоєння індивідом мови соціальної спільноти, відповідних способів мислення, властивих даній культурі, форм раціональності й чуттєвості, прийняття індивідом норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків та прийомів діяльності і т. п. Індивід соціалізується, приєднуючись до різних форм соціальної діяльності, засвоюючи характерні для них соціальні

ролі. У цьому плані соціалізацію особистості можна розглядати як сходження від індивідуального до соціального. Разом з тим, соціалізація передбачає індивідуалізацію, оскільки вона необхідна для сходження до індивідуального. Людина освоює світ культури вибірково, через свої інтереси, власний світогляд. Опановуючи культуру, людина формує свої здібності, потреби, цінності. Тому немає соціалізації без індивідуалізації.

Процес соціалізації складається з ряду етапів. Виділяють *первинну й вторинну* соціалізацію (засвоєння соціальних норм та цінностей дитиною, входження її до даної культури і послідовне засвоєння соціальних ролей, що відрізняють життєдіяльність дорослої людини). Виділяють і такі стадії соціалізації, як *дотрудова* (охоплює період життя людини до початку трудової діяльності), *трудова* (охоплює період активної участі людини у трудовій діяльності), *післятрудова* (період, що починається із закінченням активної трудової діяльності людини).

Соціалізація відбувається під стихійним та цілеспрямованим впливом величезної кількості відповідних суспільних структур та інститутів, роль яких по-різному виявляється на різних етапах та стадіях соціологізації (сім'я, родичі, однолітки та діти старші за віком, дошкільні дитячі заклади, учбові заклади, трудові колективи, громадсько-політичні організації, мистецтво, література, засоби масової інформації тощо).

Які ж механізми соціалізації?

3. Фрейд виокремив такі психологічні механізми: імітацію, ідентифікацію, почуття сорому, провини тощо. Т. Парсонс застосував ці поняття у соціологічній теорії соціальної дії. Він визначав імітацію як процес засвоєння елементів культури (особливих знань, уміння, образів) шляхом наслідування.

За своєю структурою соціалізація носить складний характер. Вона включає адаптацію, тобто пристосування до нових умов, ролей, норм, та інтеріоризацію, тобто прийняття норм, цінностей, включення їх до внутрішнього світу людини. Разом з тим, вона не обмежується ними, бо не може бути повною без реалізації інтересів, цінностей, норм.

Нормативні системи суспільства не є застиглими, даними назавжди. Змінюються самі норми, змінюється ставлення до них. Відхилення від норми настільки ж природні, як і дотримання її. Цілковите прийняття норми виражається у конформізмі, відхилення від норми – у різних видах девіації, девіантної поведінки. Які ж причини девіації?

Наприкінці XIX та початку XX століття були поширені біологічні та психологічні трактування причин девіації. Італійський лікар Чезаре Ломброзо вважав, що існує прямий зв'язок між кримінальною поведінкою та біологічними особливостями людини. Особливого значення він надавав рисам обличчя. Американський лікар та психолог Уїльям Шелдон підкреслював важливість будови тіла. Прихильники психологічного трактування пов'язували девіацію з психологічними особливостями (нестійкістю психіки, порушеннями психологічної рівноваги та ін.).

Розгорнуте соціологічне пояснення девіації вперше дав Е. Дюркгейм. Він запропонував теорію аномії, котра розкриває значення соціальних та культурних факторів. За Дюркгеймом, основною причиною девіації є аномія, буквально «відсутність регуляції», «безнормність». По суті аномія – це стан дезорганізації суспільства, коли цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні, або стають нестійкими та суперечливими.

Все, що порушує стабільність, призводить до неоднорідності, нестійкості соціальних зв'язків, руйнування колективної свідомості (криза, змішування соціальних груп, міграція та ін.), породжує порушення громадського порядку, дезорганізує людей, і як результат – з'являються різні види девіацій.

Е. Дюркгейм вважає девіацію настільки ж природною, як і конформізм. Більш того, відхилення від норм несе не лише негативне, а й позитивне начало. Девіація підтверджує роль норм, цінностей, дає більш повне уявлення про різноманітність норм. Реакція суспільства, соціальних груп на девіантну поведінку уточнює межі соціальних норм, зміцнює та забезпечує соціальну єдність. І, нарешті, девіація сприяє соціальній зміні, розкриває альтернативу існуючому, веде до вдосконалення соціальних норм.

Теорія аномії одержує подальший розвиток у Р. Мертоні. Головною причиною девіації він вважає розрив між цілями суспільства та соціально схвалюваними засобами їх здійснення. Відповідно до цього він виділяє типи поведінки, які, на його думку, є, разом з тим, типами пристосування до суспільства. Мертон показує це на прикладі ставлення американців до такої мети, як досягнення багатства.

Перший тип поведінки – конформність передбачає відповідність і культурним цілям, і засобам.

Другий тип девіантної поведінки – інновація, передбачає згоду з цілями та заперечення соціально схвалюваних засобів їх досягнення. Розуміючи, наприклад, мету досягнення багатства, представники нижчого класу не можуть користуватися такими засобами її досягнення, як заняття престижною діяльністю, освіта, економічний успіх. Звідси схильність до незаконних способів досягнення цієї мети: рекету, спекуляції, шантажу тощо.

Третій тип – ритуалізм передбачає заперечення цілей, але прийняття традиційних, схвалюваних суспільством засобів їхнього досягнення. Звичайно він виражається у зниженні рівня домагань і часто зустрічається, на думку Мертоні, у представників нижчої верстви середнього класу. Це може служити джерелом девіантної поведінки, наприклад бюрократа, абсолютизуючого формальні процедури.

Четвертий тип – ретретизм передбачає заперечення і цілі, і засобів. Найбільше ретретизм характерний для осіб, що опинилися за межами суспільства: волоцюг, наркоманів, п'яниць та ін., які відмовляються від пошуків безпеки, престижу, претензій на гідність.

П'ятий тип – бунт, передбачає відчуженість від панівних цілей і стандартів і формування нових цілей і засобів.

Всі ці різновиди ставлення до цілей суспільства і засобів їхнього забезпечення є основою девіантної поведінки.

Поряд з такими джерелами девіантної поведінки, як соціальна дезорганізація суспільства, руйнація цінностей у сучасному суспільстві, ряд соціологів звертає

увагу на значення впливу на суспільство різних субкультур, у тому числі субкультури кримінальної поведінки. Спілкування з представниками кримінального світу (членами вуличних банд, торговцями наркотиками, рекетирами та ін.) призводить до прийняття їхніх норм, цінностей, що, відповідно, веде до девіантної поведінки.

Розглядаючи девіацію як негативне явище, прибічники теорії конфлікту, у тому числі й марксистки, пояснюють її внутрішньою суперечливістю суспільства, конфліктами між соціальними групами. Правлячі класи використовують норми, особливо правові, проти тих, хто позбавлений влади. У цьому зв'язку девіантом може бути названий той, хто виступає не проти загально визнаних норм, а норм, що захищають інтереси небагатьох. Згідно цієї теорії, джерелом девіації є соціально несправедливий устрій суспільства, а її подолання пов'язане з подоланням соціальної несправедливості.

До даного напрямку примикає теорія так званого навішування ярликів, згідно якої панівні соціальні групи нав'язують суспільству своє уявлення про девіацію. Чіпляння ярлика девіанта призводить до того, що людина почасти і поводить себе як девіант.

Безумовно, що цінні моменти відносно характеру і причин девіантної поведінки мають місце в різних теоріях. Сучасні західні концепції віддають перевагу аналізу соціальних витоків девіації.

У вітчизняній соціології акцентується увага на таких порушеннях соціальних норм, які характеризуються масовістю, стабільністю і розповсюдженістю. Спеціально аналізуються види негативних соціальних відхилень (злочинність, алкоголізм, вживання наркотиків, проституція, суїцид), їхня динаміка, причини. Появу і розповсюдження девіації більшість дослідників пов'язує з протиріччями соціального розвитку. Девіантна поведінка є результатом дії широкого кола соціальних, економічних, культурних, історичних і політичних факторів.

При соціологічному вивченні причин девіантної поведінки особлива увага приділяється аналізу механізмів взаємодії різних факторів. Зокрема, аналізується вплив на девіантну поведінку ціннісних орієнтацій особистості, її установок,

особливостей формування особистості, соціального осередку, стану суспільних відносин, інституціональних форм суспільства.

Як правило, соціальні відхилення пов'язані зі стійкими спотвореннями ціннісних орієнтацій, типових для суспільства чи певних соціальних груп.

Спотворення в системі ціннісних орієнтацій можуть виражатися в їхній суперечливості і несталості. Коли, наприклад, високо оцінюються моральні норми поважного ставлення до людини, але немає установки на їхню реалізацію, немає готовності відстоювати цю норму, захищати гідність іншої людини, це робить поведінку нестійкою, непослідовною. Коли спотворюються уявлення про соціальну справедливість і вона трактується однобоко або суперечливо, наприклад розглядається лише як формально рівний розподіл, то це може породити пасивність та утриманство. Якщо все зводиться до власної вигоди, то це може бути джерелом корисливих дій.

Вкрай негативно відбиваються на поведінці протиріччя між ціннісними орієнтаціями і діяльністю, між цінностями, що декларуються, і такими, що реально функціонують, між словом і ділом, між цілями і можливістю їхнього досягнення.

На формування девіантної поведінки суттєво впливає стан інституціональних форм суспільства, їхня суперечливість. Наприклад бюрократизм, який сам є відхиленням від норми, сприяє появі різних відхилень, у тому числі господарських злочинів, викликає соціальну напругу і т. ін.

Суттєвий вплив на формування девіантної поведінки справляють такі соціально-психологічні особливості людей, як національна нетерпимість, грубість і неврівноваженість, самовпевненість, марнославство, кар'єризм, низький самоконтроль.

Впливає на поведінку суперечливість, несталість норми, недоліки її фактичного застосування.

Необхідно враховувати вплив на поведінку стану реальних суспільних відносин. Стан соціальної напруги, конфронтації, кризи посилює розвиток негативних явищ – злочинності, алкоголізму, наркоманії і т. ін.

Дослідники сучасних процесів звертають увагу на те, що аномія закономірно виникає у суспільствах, які переживають трансформацію. Більш того, в умовах загальної кризи суспільства вона може набувати тотального характеру, що породжує хворобливі соціально-психологічні стани. На тлі посилення кризових явищ зростає невдоволеність своїм становищем. Масове почуття соціальної невдоволеності, почуття зайвості, коли не можна реалізувати власні можливості, призводить до відчуження від суспільства, до наростання тривожності. Одним з наслідків соціальної невдоволеності в умовах тоталітарної аномії є зростання песимістичних настроїв і навіть деморалізованість населення (занепад духу, розгубленість).

Типовою реакцією на аномію стають байдужість до засобів досягнення мети, цинізм, екстремізм.

Механізм девіантної поведінки розкривається через аналіз взаємодії нормативного регулювання, особливостей особистості, її ставлення до норми та реальної життєвої конфліктної ситуації. На поведінку впливають гострота і тривалість конфліктної ситуації, особливості адаптації до неї особистості та інші моменти.

Різні види девіантної поведінки тісно пов'язані між собою, стимулюють одна одну. Стосовно підлітків, дослідження показали, що у 83% випадків небезпечним насильницьким злочинам передували порушення різних правових норм, а в 100% – моральних вимог. Дослідники вважають, зокрема, що наркоманія і злочинність молоді, як правило, є наслідком зловживання спиртними напоями.

Дослідження показують, що наркоманія є перш за все молодіжною проблемою. Вік більшості наркоманів не перевищує 35 років.

На першому місці серед факторів, які впливають на девіантну поведінку молоді, – оточення (сімейне і так зване «дворове середовище»). Порівняльні дослідження правопорушень підлітків у містах України показали, що спотворення уявлення про норми моралі у них в основному склалися під впливом сім'ї і закріплювалися потім у неформальних групах з найближчого оточення.

Алкоголізм пов'язаний з усіма видами негативного відхилення. За соціологічними даними, під впливом алкоголізму здійснюються 2/3 тяжких злочинів проти особистості, 9/10 хуліганських проявів, 3/4 пограбувань і розбоїв та ін. За даними ВООЗ (Всесвітньої організації охорони здоров'я), в середньому від 2,8% до 8% алкоголіків закінчують життя самогубством, до 21% з них вдаються до спроб суїциду. Серед наркоманів висока питома вага злочинів проти громадського порядку, хуліганства. Наркоманія, алкоголізм прискорюють деградацію особистості, є джерелом різних видів девіантної поведінки.

У сучасну епоху гострих соціальних потрясінь негативні відхилення, в тому числі злочини, все більше поширюються. З'явилися або дістали поширення нові, особливо небезпечні форми злочинності, у тому числі в бізнесі на внутрішньодержавному та міжнародних рівнях (злочинність транснаціональних монополій), корупція службовців, крадіжки творів мистецтва, злочинність, пов'язана з наркотиками, міжнародний тероризм, злочини проти споживача (фальсифікація продуктів), екологічні злочини, економічний шантаж тощо.

Питання для самоконтролю знань

1. Що означає такий вислів, як «мова науки»?
2. Який сенс вкладається у такі терміни, як «поняття» та «категорія»?
3. Які поняття, на думку А. Боскова, склали категоріальний апарат соціології на початку ХХ сторіччя?
4. Що впливає на розвиток категоріально-понятійного апарату соціології?
5. Чому в арсеналі соціології з'являються нові поняття?
6. За рахунок чого відбувається збагачення категоріальної бази соціологічного знання?
7. Наведіть приклади запозичення соціологією понять та категорій із інших галузей соціогуманітарного знання.
8. Що означає вислів «оволодіння категоріальним апаратом соціології»?

9. Назвіть основні категорії, що входять до складу сучасної соціології. Розкрийте зміст 10 таких категорій.
10. Розкрийте зміст такого критерію науковості, як однозначність понятійного фонду.
11. Чому дотримання цього правила («однозначність наукового фонду») викликає певні труднощі у контексті соціології та інших наук про суспільство?
12. Що означає термін «методологічна стратегія дослідника»?
13. Чим зумовлюється двозначність (багатозначність) деяких понять соціології (наприклад таких, як «інститут», «роль», «група» та ін.)?
14. Як методологічна позиція дослідника, характер теорії, якої він дотримується, зумовлює зміст соціологічних категорій і понять?
15. Наведіть приклади змістовного неспівпадіння тих самих понять, що використовуються в межах різних концептуальних схем.
16. Яким змістом наповнюються такі поняття, як «клас» та «соціальна структура», К. Маркс і М. Вебер?
17. Завдяки чому відбуваються зміни у змісті соціологічних понять і категорій?
18. Наведіть приклади категорій (окрім зазначених вище), зміст яких зумовлюється використанням у межах чи то об'єктивно-предметної, чи то суб'єктивно-ціннісної методології.
19. Що зумовлює необхідність конкретизації, уточнення змісту тих чи інших соціологічних понять?
20. Чому деякі соціологи вважають одним з головних понять соціологічної науки категорію «соціальна група»?
21. Назвіть поняття, які є похідними або мають безпосереднє відношення до поняття «соціальна група».
22. Виходячи з чого деякі соціологи вважають головними категоріями своєї науки такі поняття, як «суспільство» і «культура»?
23. Коли поняття «суспільство» і «культура» увійшли до наукового обігу соціогуманітарних наук?

24. Наведіть основні визначення понять «суспільство» та «культура».
25. Чому в сучасній соціологічній науці акцентується на культурних чинниках суспільного розвитку?
26. Що означає поняття «соціокультурне»?
27. Який сенс вкладає в поняття «соціокультурне» П. Сорокін?
28. Чому П. Сорокін наголошує на тому, що соціологічний аналіз – це завжди соціокультурний аналіз?
29. Що таке соціальна група?
30. Назвіть основні соціальні підструктури суспільства.
31. Що таке соціальна стратифікація?
32. Які причини соціальної нерівності?
33. Які особливості функціонального, конфліктного та еволюційного підходів у соціологічному аналізі соціальної стратифікації?
34. Що таке соціальна мобільність?
35. Назвіть основні різновиди соціальної мобільності.
36. Назвіть основні проблеми та перспективи формування середнього класу в Україні.
37. Що таке маргінальність?
38. Що таке соціальний інститут?
39. Функції соціальних інститутів, їхня класифікація.
40. Методологічні підходи до соціологічного аналізу сім'ї.
41. Зв'язок сім'ї з іншими соціальними інститутами.
42. Характеристики сім'ї як соціального інституту
43. Сім'я як мала соціальна група
44. Історичний характер сім'ї як соціального інституту.
45. Трансформація функцій сім'ї в сучасному світі.
46. Типологія сім'ї як складного соціального феномену.
47. Тенденції розвитку сімейних стосунків в сучасному світі.
48. Криза сучасної сім'ї: причини та наслідки.
49. Сімейні конфлікти: шляхи подолання.

- 50.Співвідношення понять «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість».
- 51.Що таке особистість?
- 52.Що таке соціальний статус і соціальна роль особистості?
- 53.Перерахуйте основні компоненти внутрішньої структури особистості.
- 54.Що таке потреби? Класифікація потреб.
- 55.Що таке інтерес?
- 56.Цінності та ціннісні орієнтації особистості.
- 57.Соціальні типи особистості.
- 58.Що таке соціалізація особистості?
- 59.Що таке девіантна поведінка?
- 60.Теорія аномії Еміля Дюркгейма.
- 61.Р. Мертон про причини девіації.
- 62.Причини та наслідки девіантної поведінки.
- 63.Девіантна поведінка молоді: чинники актуалізації.

Навчально-методичне забезпечення курсу:

1. Сокурянська Л. Г. Вступ до соціології : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 206 с. URL: http://sociology.karazin.ua/images/docs/metod_books/vstyp_do_sociology.pdf
2. Якуба О. О. Соціологія : навчальний посібник для студентів. Харків : Константа, 1996. 192 с.

Рекомендована література

1. Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні / За ред. В. Танчера. Київ : Ін-т соціології НАНУ, 1996. 114 с.
2. Вакуленко С. М. Соціологія сім'ї : навчально-методичний посібник для викладачів та студентів. Харків : Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2003. 159 с.

3. Гансова Е. А. Соціологічні школи та напрямки в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ століть (Соціологія в Україні чи українська соціологія?) : навч. посіб. Одеса : Астропринт, 2000. 64 с.
4. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011. Київ : Ін-т соціології НАНУ, 2012. 119 с.
5. Дворецька Г. В. Соціальна структура суспільства, місце в ній середнього класу // Соціологія : навчальний посібник. Київ: КНЕУ, 2002. 472 с.
6. Домаранська А. Соціокультурний вимір соціальної стратифікації українського суспільства // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. №2. С. 52–59.
7. Зарубіжна соціологія (ХХ – початок ХХІ ст.) : хрестоматія / Відп. ред. В.Г. Городяненко. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. 656 с.
8. Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології: Від античності до початку ХХ ст. Київ : Либідь, 1993. 336 с.
9. Козловець М. А. Соціальна структура українського суспільства в контексті постсоціалістичних трансформацій // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2017. № 4 (35). С.41-57.
10. Кондратик Л. Й. Історія соціології України в іменах. Луцьк, 1996. – 105 с.
11. Куценко О. Соціальні класи: соціологічні інтерпретації та підходи до вивчення // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. 2014. №1 (5). С. 68–74.
12. Макеєв С., Симончук О. Класова структура сучасного суспільства. Вектори змін українського суспільства / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014. С. 110–134.
13. Медіна Т. В. Соціологія сім'ї: Навчальний посібник. Чернівці : Рута, 2006. 56 с.
14. Міщенко М. Підприємець сьогодні: штрихи до соціально-психологічного портрету // Філософська та соціологічна думка. 1993. № 6.

15. Піча В. М., Черниш Н. Й., Кондратик Л. Й. З історії української соціологічної думки: матеріали до лекції з курсу «Соціологія». Львів, 1995. 64 с.
16. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття: навч. посіб. Київ : Либідь, 1996. 224 с.
17. Рахманов О. Соціальне підґрунтя олігархічної системи в Україні. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017. №3. С. 60–73.
18. Сердюк О. О., Базима Б. О. Молодь та наркотики – 2017 : Науковий звіт за результатами соціологічного моніторингу розповсюдження наркотиків та інших форм залежності серед молоді м. Харкова : [науковий звіт] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2017. 62 с.
19. Середній клас в Україні: критерії ідентифікації // Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян. Київ: Бібліотека Центру Разумкова, 2014. 64 с.
20. Симончук О. Картографування класів: традиції та новації // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. №4. С. 56–84.
21. Захарченко М. В., Бурлачук В. Ф., Молчанов М. О., Степаненко В. П. Соціологічна думка України : навч. посіб. Київ : Заповіт, 1996. 424 с.
22. Соціологія ХІХ – початку ХХ століття : хрестоматія / За ред. В. Г. Городяненка. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2007. 628 с.
23. Соціологія : терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник для студ. вузів / За ред. В.М. Пічі. Київ : Каравела, 2002. 476 с.